ZUIDHORN

gemeentebeschrijving
regio Westerkwartier

Monumenten Inventarisatie Project provincie Groningen

colofon

uitgever : Provincie Groningen

samenstelling : J.T. Possel
M. van der Werf
J.B. Wolters

eindredactie
en lay-out : L.T. Hacquebord

INLEIDING

De gemeentebeschrijving van Zuidhorn is ontstaan in het kader van het Monumenten Inventarisatie Project (MIP). Dit project is geïnitieerd door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en uitgevoerd door de provincies. Het heeft als doel een globaal overzicht te geven van de stedebouw en bouwkunst uit de periode 1850-1940. De inventarisatie is per provincie, gebiedsgewijs aangepakt. Voor de provincie Groningen waren dat de volgende gebieden: het Hogeland (inclusief de gemeente Slochteren), het Westerkwartier, het Oldambt, de Veenkoloniën en het Gorecht.

Om greep te krijgen op het inventarisatiegebied is de volgende methodiek ontwikkeld:
1 er is een regiobeschrijving gemaakt van elk van de hierboven genoemde gebieden, die een algemeen kader biedt voor de uitgevoerde inventarisaties;
2 in samenhang daarmee is per gemeente een gemeentebeschrijving opgesteld, die nader ingaat op de ontwikkelingen in die gemeente;
3 verder zijn door middel van veldwerk structuren en objecten uit de betreffende periode geïnventariseerd. De inventarisatie heeft tevens als toetsing gediend van de regio- en gemeentebeschrijving.

In de gemeentebeschrijving van Zuidhorn wordt in het kort een beeld geschetst van de ontwikkelingsgeschiedenis van de gemeente tot 1940. De volgende aspecten komen hierbij aan de orde:

1 begrenzing en ligging van het gebied
2 ontstaansgeschiedenis
3 grondgebruik
4 infrastructuur
5 nederzettingsstructuur.

Na deze ontwikkelingsschets van de gemeente wordt tenslotte in hoofdstuk 6 doel en methodiek van het stedebouwkundig veldonderzoek en de inventarisatie van de bouwkunst weergegeven.

Bij de totstandkoming van deze gemeentebeschrijving en de inventarisatie hebben wij van de kant van de gemeente alle mogelijke medewerking ontvangen. Wij willen haar hiervoor hartelijk bedanken.

J.T. Possel
M. van der Werff
J.B. Wolters

Inhoudsopgave

GEMEENTEBESCHRIJVING ZUIDHORN

1 Ligging.....1

2 Ontstaansgeschiedenis.....2
2.1 Geologische geschiedenis.....2
2.2 Bewoningsgeschiedenis.....4

3 Agrarisch grondgebruik.....6

4 Infrastructuur.....10
4.1 Landwegen.....10
4.2 Waterwegen.....11
4.3 Spoorwegen.....13
4.4 Overig vervoer.....13

5 Nederzettingsstructuur.....14
5.1 Algemeen.....14
5.2 Nederzettingsstructuur per dorp.....17
- Aduard.....17
- Briltil.....19
- Den Ham.....20
- Den Horn.....20
- Grijpskerk.....21
- Kommerzijl.....23
- Lauwerzijl.....25
- Niehove.....25
- Niezijl.....27
- Noordhorn.....27
- Oldehove.....29
- Pieterzijl.....30
- Saaksum.....30
- Visvliet.....31
- Zuidhorn.....32
5.3 Verspreide bebouwing.....35

INVENTARISATIE

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst.....36
6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek.....36
6.2 Gebieden met bijzondere (stedebouwkundige) waarden.....37
- Zuidhorn: De Gast.....37
- Grijpskerk: Kastanjelaan-Nicolaas Grijpstraat en -plein.....38
6.3 Inventarisatie van de bouwkunst.....40

LITERATUUR.....41

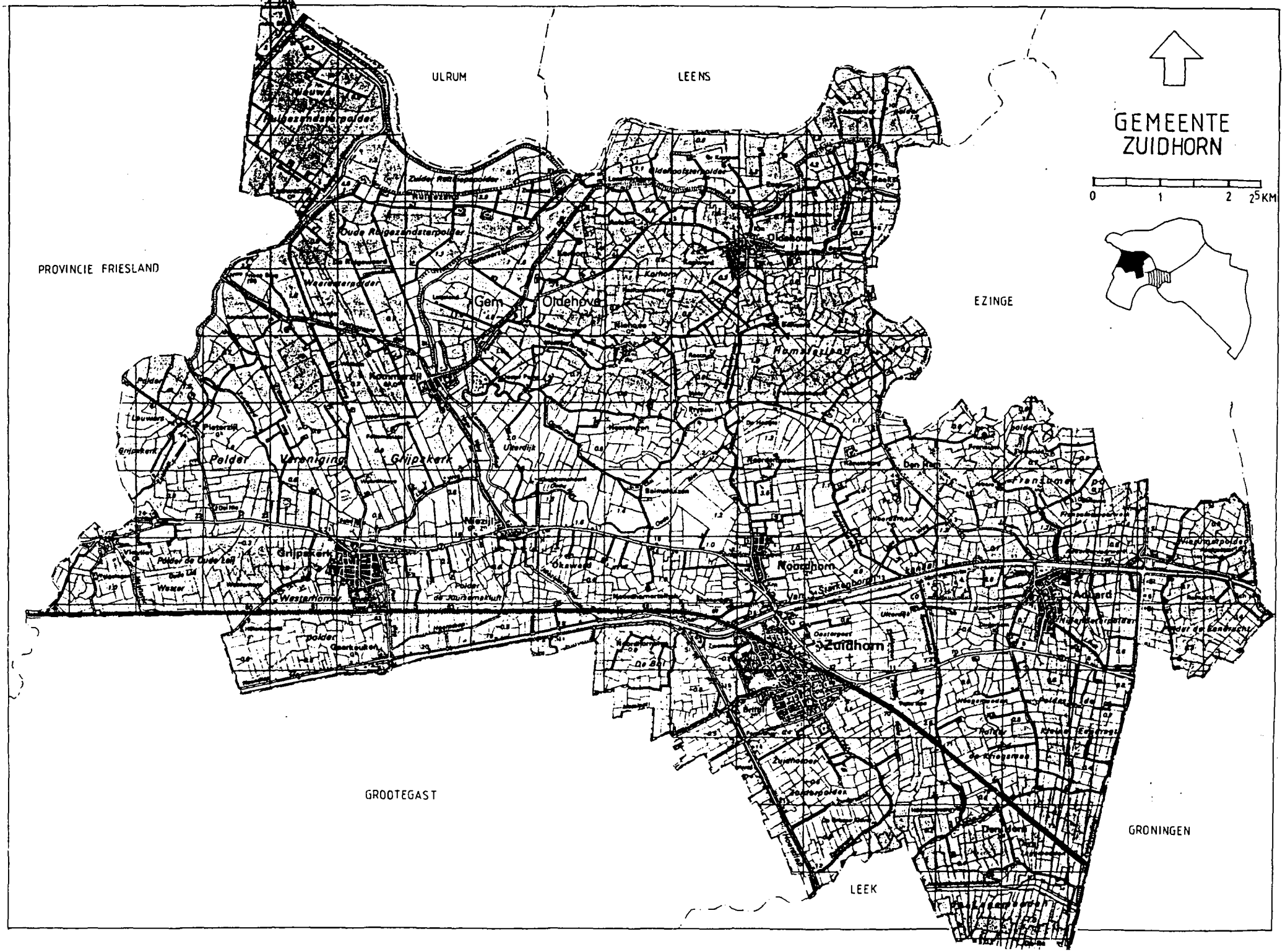
GEMEENTE
ZUIDHORN
0
1
2
2,5 KM
ULRUM
LEENS
PROVINCIE FRIESLAND
EZINGE
GROOTEGAST
LEEK
GRONINGEN
Gem
Oldehove
Oldehove
Grijpskerk
Noordhorn
Zuidhorn
Aduard
Polder
Vereniging
Grijpskerk
Oude Ruigezandsterpolder
Westerhomer
Oksweed
Niezijl
Pieterzijl
Den Ham
Den Horn
Brittil
Zuidhorn
Oostergast
Van Starkenborgh
Kommerzijl
Uiterdijk
Polder de Oude Leij
Polder de Kleine Eendragt
Polder de Kriegsman
Zuiderpolder
Zuidhorner
Hoenderdam
Wierumerpolder
Polder de Kandrucht
Nieuwe Ruigezandsterpolder
Zuider Rettiepapolder
Weerdsterpolder
Oldehoofsterpolder
Korhorn
Hamsterland
Pryhem
Heereburen
Balmahuizen
Polder
Louwers
Grijpskerk
Wester
Gaarkeuken
Oostergast
De Bol
Nieuwe Ruigezandsterpolder

GEMEENTEBESCHRIJVING ZUIDHORN

1 Ligging

De gemeente Zuidhorn ligt in het noorden van de regio het Westerkwartier. De gemeente is bij de gemeentelijke herindeling op 1 januari 1990 ontstaan door het samenvoegen van de voormalige gemeenten Aduard, Grijpskerk, Oldehove en Zuidhorn. De grens tussen de voormalige gemeenten Grijpskerk en Grootegast werd hierbij iets gewijzigd.
Het gebied wordt in het noorden begrensd door de gemeente Ulrum, die ontstaan is uit het samenvoegen van de voormalige gemeenten Ulrum en Leens. Het Reitdiep vormt hier de natuurlijke grens.
In het oosten grenst Zuidhorn aan de voormalige gemeenten Ezinge en Adorp (die sinds de herindeling onder de gemeente Winsum vallen) en de gemeente Groningen.
Ten zuiden van Zuidhorn liggen de gemeenten Grootegast en Leek.
In het westen grenst de gemeente aan de provincie Friesland.
Het grondgebied van de gemeente beslaat 12829 ha.

In de gemeente liggen de dorpen Aduard, Briltil, Den Ham, Den Horn, Grijpskerk, Kommerzijl, Lauwerzijl, Niehove, Niezijl, Noordhorn, Oldehove, Pieterzijl, Saaksum, Visvliet en Zuidhorn.
De verspreide bebouwing bestaat uit o.a. de gehuchten Aalsum, Balmahuizen, De Poffert, Diepswal, Englum, Fransum, Frytum, Gaarkeuken, Heereburen, Hoekje, Kenwerd, Noorderburen, Okswerd, Ruigezand en Selwerd en uit verspreid liggende boerderijen en woningen.

2 Ontstaansgeschiedenis

2.1 Geologische geschiedenis

De gemeente Zuidhorn kan, wat de geologische ontstaansgeschiedenis betreft, in twee delen worden gesplitst. Het zuiden en westen (voorheen de gemeenten Zuidhorn en Grijpskerk) behoren tot een zandgebied, dat tijdens een periode van ijstijden is ontstaan. Het noorden en oosten (voorheen de gemeenten Oldehove en Aduard) maken deel uit van een kleigebied, dat veel jonger is.

De vorming van het zandgebied vond plaats gedurende de op één na laatste ijstijd, het Saalien, circa 200.000 jaar geleden. Geheel Noord-Nederland was toen met ijs bedekt. Het ijs sleepte allerlei materiaal mee, zoals zand, leem en keien. Over een groot gebied werd een compact lemig materiaal afgezet dat rijk is aan stenen, de zogenaamde keileem.
Aan het front van het ijs werd allerlei los materiaal opgestuwd of ondergeschoven, waardoor stuwwallen (ruggen) ontstonden. Op deze manier vormden zich o.a. de opduikingen bij Visvliet en Grijpskerk en de zandrug van Noordhorn-Zuidhorn.
Uiteindelijk verdween het ijs uit Nederland. Tijdens de laatste ijstijd die 70.000 jaar geleden begon, het Weichselien, bereikte het ijs ons land niet. Wel lag het zo dichtbij, dat er sprake was van een koud, toendraklimaat waarbij de ondergrond permanent bevroren was. Tijdens de barre weersomstandigheden voerden aanhoudende stormen grote massa's fijn zand aan. Dit bedekte de bodem met een meer of minder dikke laag zand, het zogenaamde dekzand.

Omstreeks 10.000 jaar geleden kwam er een einde aan de laatste ijstijd. Er brak een warmere periode aan, het Holoceen, waarin door het afsmelten van grote hoeveelheden ijs de zeespiegel steeg en grote delen land werden overspoeld. Door het vochtiger worden van het klimaat en het stijgen van het grondwater kwam op plaatsen waar het water stagneerde, veen tot ontwikkeling.
De zeespiegelrijzing was niet constant. Perioden van rust waarin de invloed van de zee afnam (regressieperioden) en veengroei plaatsvond, werden afgewisseld door transgressiefasen: perioden waarin de zeespiegel steeg en sedimentatie (afzetten van zand en klei door de zee) optrad.
Door de afwisseling van transgressie- en regressiefasen ontstonden ten zuiden van de lijn Visvliet-Grijpskerk-Noordhorn opeenvolgende lagen van veen en zeeklei. Ten noorden van deze lijn bleef de invloed van de zee zo groot, dat hier geen veengroei kon plaatsvinden en alleen sedimentatie plaatsvond.

Rond 600 voor Christus, aan het einde van een transgressiefase, waren er kwelderwallen ontstaan, die zo hoog waren opgeslibd, dat ze bij vloed niet meer overstroomden. Eén van die kwelderwallen liep van Panser (bij Zoutkamp) via Houwerzijl-Aalsum-Englum-Saaksum-Ezinge-Garnwerd naar Wierum. Ten oosten hiervan lag de kwelderwal Adorp-Winsum-Baflo. Beide kwelderwallen werden van elkaar gescheiden door de bij Sauwerd samengevloeide stromen van de Hunze en de Drentse A. Gedurende de volgende transgressiefasen groeide het kweldergebied aan en verschoof de kustlijn in noordelijke richting. Tijdens een transgressiefase van 300-600 na Christus werd over het kweldergebied tussen Oldehove en Noordhorn een laag knipklei afgezet.

Na een periode van betrekkelijke rust werd de zee weer actief. Van 850-1000 na Chr. trad een periode van overstromingen op. In het Lauwerszeegebied drong de zee via diepe geulen ver landinwaarts. Dit stelsel van geulen vond aansluiting bij de Hunze, waardoor deze een monding kreeg die veel meer westwaarts lag. Sindsdien heet deze verbinding 'Reitdiep'. Het oorspronkelijke mondingsgebied van de Hunze richting Pieterburen, de Hunzeboezem, slibde langzaam dicht.
In de twaalfde eeuw bereikte de Lauwerszee zijn grootste omvang. Het Reitdiep, de Lauwers en de Oude Riet werden brede zee-armen. Het boezemgebied reikte globaal tot de lijn Visvliet-Grijpskerk-Niezijl-Noordhorn.
De hoger gelegen gebieden Middag (Aduard, Ezinge en Hoogkerk), Humsterland (Oldehove) en de rug Noordhorn-Zuidhorn kwamen als (schier)eilanden in de zeeboezem te liggen. Het gebied Middag werd hierbij in het noorden en oosten begrensd door het Reitdiep. In het westen stroomde een brede geul, de Kliefsloot, die de scheiding vormde tussen Middag en Humsterland. De sloot Oude Tocht is hier het restant van. De Oude Riet liep met een boog om Noordhorn in zuidelijke richting.

Vanaf 1200 begon de mens met het aanleggen van dijken en inpolderen van de Lauwersboezem. Zo werd bijvoorbeeld de rivier de Oude Riet, wanneer deze voldoende was opgeslibd, steeds verder westwaarts ingedijkt.

In de gemeente Zuidhorn komen de volgende grondsoorten voor:

- De rug van Noordhorn-Zuidhorn bestaat uit zand en keileem.
- Ten zuiden van Zuidhorn en ten zuiden van de lijn Stroobos-Grijpskerk-Oxwerd-Noordhorn ligt een gebied, waar zware klei op veen voorkomt. Door inklinking van het veen, veroorzaakt door ontwatering en druk van het kleipakket is de bodem gedaald.

- De voormalige gemeenten Oldehove en Aduard bestaan respectievelijk in het noorden en oosten uit een kwelderwal, die in zuidelijke richting overgaat in een kweldervlakte. De bodem varieert van lichte zavel op de kwelderwal tot zware knipklei tussen Oldehove en Noordhorn.
- De bodem van de polders in de voormalige Lauwersboezem bestaat uit kalkrijke en kalkarme klei en zavel.
- De bodem van de dichtgeslibde geul de Oude Riet bestaat uit kalkrijke en kalkarme klei.

De hoogte varieert van -1,1 meter NAP in het lage klei op veen gebied westelijk van Zuidhorn tot +1,8 meter NAP plaatselijk in het ingepolderde gebied.

2.2 Bewoningsgeschiedenis

De keileemrug van Noordhorn-Zuidhorn was waarschijnlijk al rond 8000 voor Christus, in de steentijd, bewoond. Het eerste tastbare bewijs van bewoning (een deel van een vuurstenen bijl, gevonden in Noordhorn) dateert uit 1900 voor Christus.
De bewoning op de kwelderwal dateert vanaf 600 voor Christus. Rond die tijd was de kwelderwal zo hoog opgeslibd dat hij voor bewoning geschikt was. Door de voortdurende overstromingen werden de bewoners genoodzaakt tot het ophogen van hun woonplaatsen, waardoor wierden ontstonden, o.a. Aalsum, Englum, Saaksum en Kenwerd. Door verdere opslibbingen werd een groter gebied bewoonbaar en ontstonden ook op de oeverwallen langs de kreken wierden als Barnwerd, Fransum en Frytum.

Om het land tegen de overstromingen te beschermen, ging men vanaf 1200 dijken aanleggen. De gebieden Middag (waarvan de voormalige gemeente Aduard deel uitmaakt) en Humsterland (Oldehove) werden toen omringd door water. De eerste dijken waren dan ook ringdijken, oftewel eilandsgewijze dijken rondom deze gebieden. Het zuidelijke deel van de dijk rond Oldehove lag op de noordoever van de Oude Riet.
Een andere vroege dijk was de dijk die eind dertiende eeuw werd aangelegd van Grijpskerk via Okswerd naar Noordhorn. De boerderijenreeks van Okswerd is op deze waterkering ontstaan.

Een belangrijke bijdrage tot de aanleg van dijken en het inpolderen werd geleverd door monniken van het Cisterciënzer klooster in Aduard (gesticht in 1192) en van het Gerkesklooster (in Friesland, gesticht rond 1240). Vanaf 1400 begon ook de stad Groningen zich met het inpolderen van de Lauwersboezem te bemoeien.

Achtereenvolgens werden o.a. ingepolderd:

- de Nijlandster polder (1250)
- de Ruigewaard (1425, nu Polder Vereniging Grijpskerk)
- 't Oogh (1471, nu Polder Lauwers Grijpskerk)
- het gebied tussen Middag en Humsterland: de Kliefsloot (1489)
- Humster Uiterdijk (1566)
- de Waardsterpolder (1660)
- de Saaksumerpolder en Oldehoofsterpolder (beide in 1794)
- Oude Ruigezandsterpolder (1795)
- Nieuwe Ruigezandsterpolder (1877)

In 1877 werd het Reitdiep van de Lauwerszee afgesloten door de aanleg van zeesluizen bij Zoutkamp. In 1969 werd de Lauwerszee door een dijk van de Waddenzee afgesloten.

Oorspronkelijk geschiedde de afvoer van het overtollige water via het natuurlijke systeem van geulen en kreken. Een belangrijke natuurlijke afwateringsloop was de Oude Riet, maar deze rivier slibde dicht en werd tussen het einde van de dertiende eeuw en de tweede helft van de vijftiende eeuw bedijkt.
Met het dichtslibben van de afwateringsgeulen en de aanleg van dijken begon de afvoer van water steeds meer te stagneren. Een oplossing voor deze problemen waarbij de scheepvaart niet belemmerd werd, waren zijlen (sluizen die op eb en vloed werken).
De zijlen moesten met de voortdurende inpoldering van de Lauwersboezem steeds verder in noordelijke richting worden verlegd. Achtereenvolgens ontstonden op deze manier Niezijl, Pieterzijl, Kommerzijl en Lauwerzijl.
Om de afwatering te verbeteren, werden ook kanalen gegraven als het Hoendiep, het Hoerediep en het Visvlieterdiep. De kanalen werden tevens voor de scheepvaart gebruikt.

Voor de waterbeheersing en het onderhoud van de sluizen waren de zogenaamde zijlvesten verantwoordelijk. In het Westerkwartier waren het Kommerzijlvest en het Aduarderzijlvest actief. In 1861 werden deze zijlvesten samengevoegd tot het waterschap Westerkwartier. Dit overheidslichaam kreeg in 1909 een waterschapshuis in het dorp Zuidhorn.
Aanvankelijk vond de waterbeheersing plaats met behulp van molens. Deze werden in de loop van de tijd veelal vervangen door stoomgemalen en nog later door electrische gemalen.
Het belangrijkste (electrische) gemaal was "De Waterwolf". Dit werd tussen 1916 en 1918 met rijkssteun gebouwd aan de monding van het Kommerzijlsterrijt in het Reitdiep. De opdracht hiervoor kwam van het waterschap Electra, dat werd opgericht als overkoepelend orgaan voor Hunsingo en het Westerkwartier.

3 Agrarisch grondgebruik

De regio Westerkwartier, waarvan de gemeente Zuidhorn deel uitmaakt, is een agrarisch gebied met de nadruk op veeteelt. In tegenstelling tot gebieden als het Hogeland en het Oldambt heeft hier geen sterke omslag van gras- naar bouwland plaatsgevonden. Er was echter wel sprake van een (geringe) toename van bouwland.

In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de ontwikkelingen in het agrarisch grondgebruik in de periode 1815-1930. Hierbij worden de cijfers gebruikt van de vier gemeenten waaruit Zuidhorn tot 1 januari 1990 bestond (Aduard, Grijpskerk, Oldehove en Zuidhorn).

Agrarisch grondgebruik gemeente Aduard

jaar	% akker-bouw	% gras-land	% tuin-bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	30,6	69,4		2825,00
1833	34,8	63,7	1,5	2927,61
1862	39,7	60,3		2675,85
1885	26,9	72,2	0,9	2906,78
1930	9,0	91,0		2961,80

Agrarisch grondgebruik gemeente Grijpskerk

jaar	% akker-bouw	% gras-land	% tuin-bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	38,5	61,5		2798,00
1833	49,9	49,3	0,8	3070,38
1862	48,5	51,5		3211,80
1885	52,7	46,7	0,6	2999,88
1930	50,3	49,6	0,1	2973,63

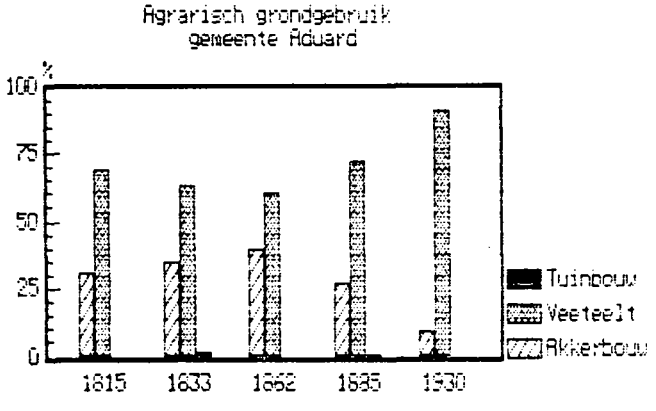

Bron: E.W. Hofstee (1985)

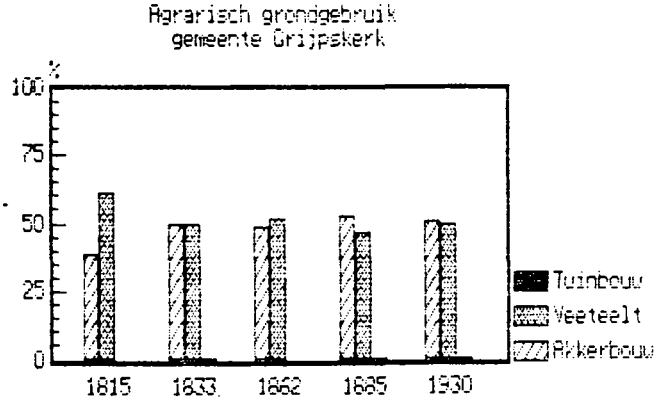

Bron: E.W. Hofstee (1985)

Agrarisch grondgebruik gemeente Oldehove

jaar	% akker-bouw	% gras-land	% tuin-bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	41,2	58,8		3052,00
1833	51,8	47,1	1,1	3001,32
1862	66,6	33,4		2869,83
1885	65,0	34,3	0,7	3119,53
1930	58,7	41,3		3862,55

Agrarisch grondgebruik gemeente Zuidhorn

jaar	% akker-bouw	% gras-land	% tuin-bouw	tot. opp. cultuurgrond (ha)
1815	34,6	65,4		2088,00
1833	47,8	50,5	1,7	2256,00
1862	48,2	51,8		2218,62
1885	42,8	55,9	1,3	2192,30
1930	25,0	73,4	1,7	2199,54

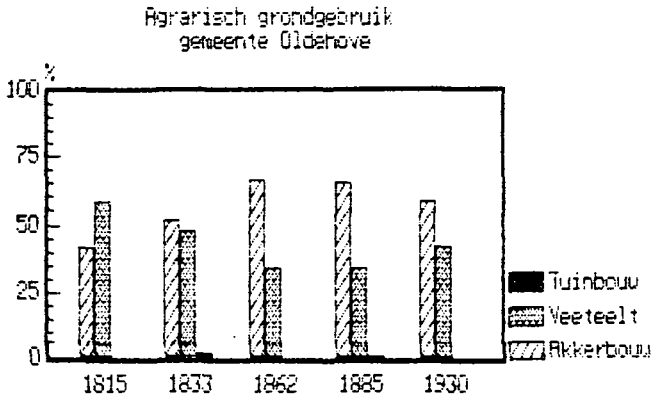

Bron: E.W. Hofstee (1985)

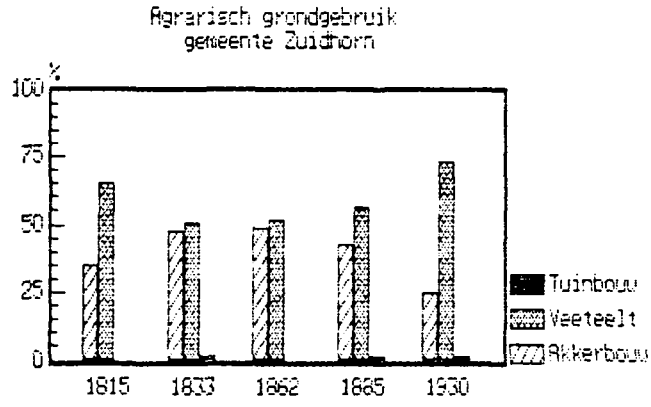

Bron: E.W. Hofstee (1985)

In 1815 overheerst in alle gemeenten het grasland. De percentages lopen uiteen van 58,8 in Oldehove tot 69,4 in Aduard.
In de periode 1815-1833 neemt in alle gemeenten het akkerbouwareaal toe ten koste van grasland. In Aduard is de stijging gering: deze gemeente blijft een weidegebied. In Grijpskerk, Oldehove en Zuidhorn neemt het percentage akkerbouw toe met ongeveer tien procent. Deze gemeenten zijn dan gemengde gebieden geworden met ongeveer evenveel gras- als bouwland.
Van 1833 tot 1862 doet zich in drie gemeenten (Aduard, Oldehove en Zuidhorn) een verdere stijging voor van het percentage akkerbouw. In Aduard en Zuidhorn is de toename gering, maar in Oldehove bedraagt de stijging

bijna 15 procent. Oldehove heeft dan 66,6% akkerbouw en is hiermee de enige gemeente waar sprake is van een omslag van gras- naar bouwland.
Van 1862-1885 is er van een trend naar meer akkerbouw geen sprake meer. Alleen in Grijpskerk doet zich nog een lichte stijging van het percentage bouwland voor. In de overige gemeenten daalt het percentage akkerbouw. In Oldehove en Zuidhorn is de afname vrij gering. In Aduard, dat toch al een laag percentage akkerbouw kende, vond een daling plaats van bijna 13 procent. Bijna driekwart van alle cultuurgrond in Aduard is dan in gebruik als grasland.
Van 1885-1930 vindt in alle gemeenten een daling van het percentage akkerbouw plaats. Aduard en Zuidhorn ontwikkelen zich tot echte weidegebieden met resp. 91% en 73,4% grasland. In Grijpskerk is de afname vrij gering. Deze gemeente heeft vanaf 1833 een gemengd karakter met ongeveer evenveel bouw- als grasland, tussen 1833-1930 verandert dit nauwelijks. Oldehove blijft de enige gemeente waar de akkerbouw overheerst.

Aanvankelijk vertoont het gebied wel het Groninger patroon van een stijgend percentage akkerbouw, maar de trend zet niet door.
De omslag van gras- naar bouwland had een aantal redenen, zoals de veepest, de invoering van kunstmest, verbetering van de waterbeheersing en stijging van de graanprijzen. Daarnaast hebben waarschijnlijk ook minder rationele overwegingen een rol gespeeld: een akkerbouwboer had in Groningen een hogere status dan een veeboer. Akkerbouw vond dan ook wel plaats op daarvoor minder geschikte gronden.
Dit is niet het geval in de gemeenten Aduard, Grijpskerk, Oldehove en Zuidhorn. Hier is een duidelijke, rationele relatie tussen bodemgebruik en grondsoort: in het algemeen vindt akkerbouw plaats op de jongere, lichtere gronden (zoals in het ingepolderde gebied van Oldehove en Grijpskerk) en veeteelt op de oudere, zwaardere kleigronden (zoals in Aduard).

Mogelijke oorzaken waardoor de veeteelt toenam, waren het minder arbeidsintensieve karakter van veeteelt, het feit dat de zware klei niet geschikt was voor landbouwmachines, dat boerenknechten in het dorp gingen wonen en zelf vee namen en dat de melk meer opbracht. Door de nabijheid van Friesland, waar men zich op de veeteelt richtte, was men waarschijnlijk in het Westerkwartier ook minder snel geneigd om het Groninger patroon te volgen.

Zoals reeds is opgemerkt, woonden de eerste bewoners in het noorden van de gemeente op wierden. Vanuit de wierden werd het omliggende gebied verdeeld, zodat in de naaste omgeving van de wierden een radiaire verkaveling, een onregelmatige blokverkaveling dan wel een mengvorm daartussen ontstond. Bij Kenwerd is nog steeds sprake

van een radiaire verkaveling.
Verder van de wierden af werden oude kreken en prielen als perceelsscheiding gebruikt, waardoor de aanzet ontstond tot een onregelmatige blokverkaveling: grillig gevormde percelen, begrensd door slingerende sloten. Dit vroege verkavelingspatroon kan nog steeds worden aangetroffen in Middag en Humsterland.

In het gebied dat globaal loopt van Kommerzijl-Niezijl-Grijpskerk-Noordhorn-Zuidhorn kwam blok-strook-verkaveling voor: een tussenvorm van langgerekte stroken naar blokken. Bij Kommerzijl is dit patroon ten gevolge van ruilverkaveling na de Tweede Wereldoorlog vervangen door de regelmatige blokverkaveling, een structuur met rechthoekige kavels. Ook in de rest van de gemeente komt overwegend regelmatige blokverkaveling voor.

4 Infrastructuur

4.1 Landwegen

De wegenstructuur in de gemeente Zuidhorn wordt bepaald door:

- de aanwezigheid van (voormalige) dijken
- de aanwezigheid van waterwegen
- de ligging van de dorpen en gehuchten
- verspreid liggende boerderijen.

Halverwege de negentiende eeuw zijn de belangrijkste wegen in de gemeente al verhard. Alle dorpen, met uitzondering van Den Horn en Lauwerzijl (dat dan nog niet bestaat) zijn via een verharde weg bereikbaar. Diverse wegen waren op oude dijken aangelegd. Andere werden ten behoeve van de scheepvaart als trekweg langs waterwegen aangelegd. Voorbeelden hiervan zijn de trekweg langs het Hoendiep en de trekweg langs het Oldehoofsche Kanaal.

Een belangrijke verbinding tussen de stad Groningen en Friesland vormde de Heerenweg, die deels op een oude dijk werd aangelegd en via o.a. Zuidhorn, Noordhorn, Niezijl, Grijpskerk en Visvliet loopt (tegenwoordig de rijksweg E10).

De dorpen die meer naar het noorden liggen, zijn eveneens al via een verharde weg met elkaar verbonden: zo loopt er een weg van Pieterzijl via Hoekje naar Kommerzijl en vervolgens naar Niehove, Oldehove en Saaksum. In het oosten loopt een verharde weg van Saaksum over Den Ham naar Aduard, die aansluit op de Heerenweg.
Andere verharde wegen in de gemeente zijn de Pieterzijlsterweg van Pieterzijl naar de Heerenweg, de Waardweg van Hoekje naar Grijpskerk en de Hogeweg van Kommerzijl naar Niezijl.

In de tweede helft van de vorige eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw wordt het verharde wegenstelsel in de gemeente Zuidhorn verder uitgebreid. Ook het dorp Den Horn en het in de Nieuwe Ruigezandsterpolder (ingepolderd in 1877) gelegen Lauwerzijl worden via een verharde weg bereikbaar.
De aanleg van het Van Starkenborghkanaal (1929-1938) veroorzaakt diverse wijzigingen in het bestaande wegenpatroon. Een enkele doorgaande weg wordt door het water afgebroken, zoals de Spanjaardsdijk, terwijl andere wegen langs het water worden verlegd. Bij Aduard en tussen Noordhorn en Zuidhorn komen bruggen over het kanaal.

±1850

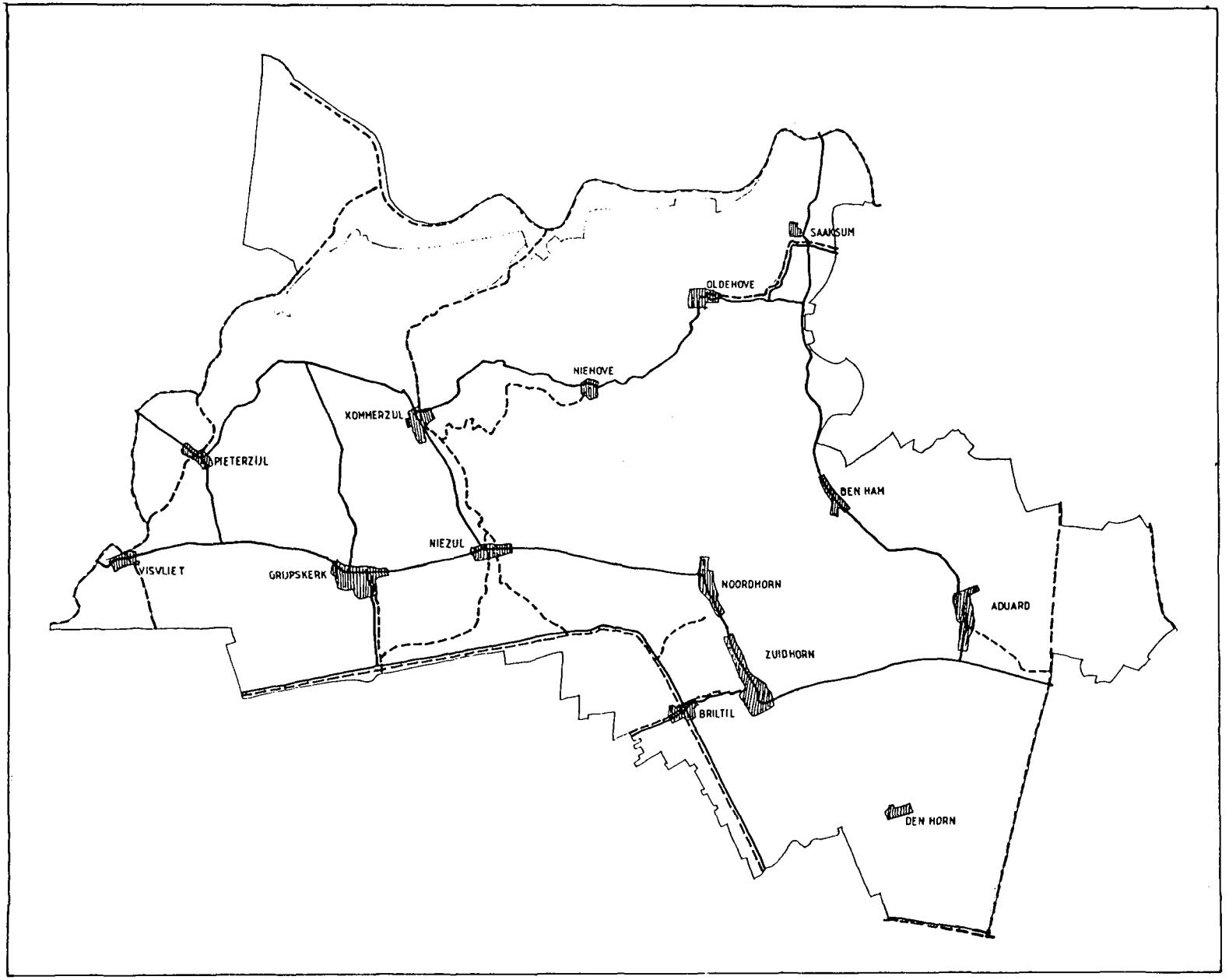
SAAKSUM
OLDEHOVE
NIEHOVE
KOMMERZIJL
PIETERZIJL
DEN HAM
NIEZIJL
VISVLIET
GRIJPSKERK
NOORDHORN
ADUARD
ZUIDHORN
BRILTIL
DEN HORN

±1940

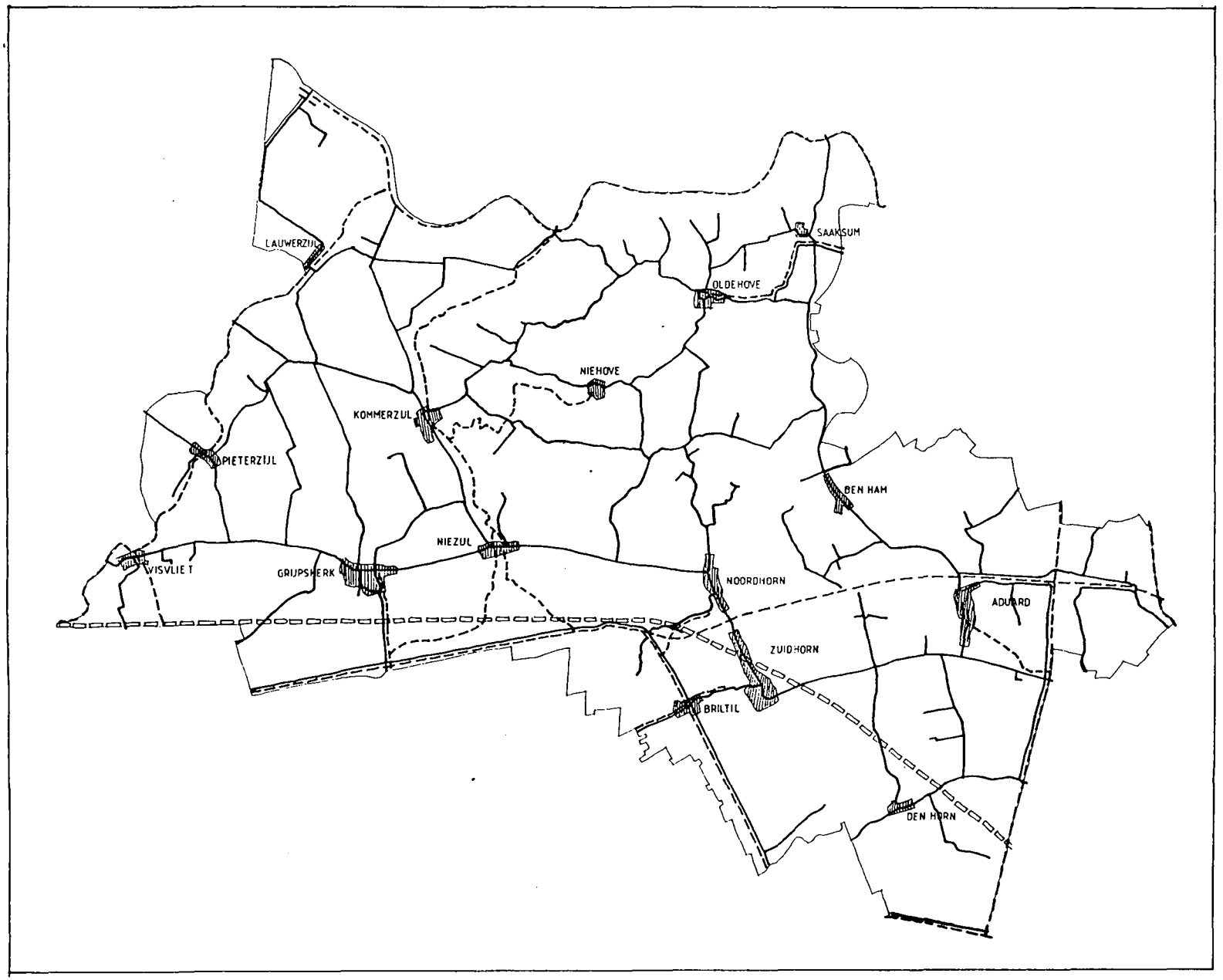

GEMEENTEGRENS
VERHARDE WEG
WATERWEG
SPOORWEG
ZEE

GEMEENTE ZUIDHORN

0 5KM

4.2 Waterwegen

In dit voormalige boezemgebied van de Lauwerszee komen een groot aantal waterwegen voor. Een aantal hiervan zijn natuurlijke afwateringsgeulen. De rest bestaat uit kanalen die werden gegraven om de afwatering te verbeteren. Vaak werd hierbij gebruik gemaakt van de aanwezigheid van natuurlijke waterlopen. Door het dichtslibben van geulen als de Oude Riet en het inpolderen van boezemgebied verliep de natuurlijke afwatering namelijk steeds moeizamer. De meeste waterwegen werden ook door de scheepvaart gebruikt.

In de gemeente Zuidhorn komen de volgende waterwegen voor:

- Aduarderdiep (deels natuurlijk, deels gegraven in de veertiende eeuw)
- Hoendiep (gegraven tussen 1654-1656)
- Hoerediep (gegraven voor 1600)
- Kommerzijlsterdiep (deels natuurlijk, deels gegraven)
- Kommerzijlsterrijt (deels natuurlijk, deels gegraven)
- Lauwers (natuurlijk)
- Munnekezijlsterried (natuurlijk, later gekanaliseerd)
- Niehoofsterdiep (gegraven voor 1600)
- Niezijlsterdiep (gegraven in de zestiende eeuw)
- Oldehoofsche Kanaal (gegraven in 1825)
- Poeldiep (gegraven omstreeks 1660)
- Reitdiep (natuurlijk)
- Van Starkenborghkanaal (gegraven tussen 1929-1938)
- Visvlieterdiep (gegraven voor 1600, natuurlijk karakter)
- Zijldiep (gegraven begin 15de eeuw, natuurlijk karakter)

Het Reitdiep vormde lange tijd een open verbinding tussen de stad Groningen en de zee en met de noordelijke kleistreken.
Door het graven van het Eemskanaal (1870-1876) van Groningen naar Delfzijl kreeg de stad een kortere verbinding met de zee. De scheepvaart op het Reitdiep nam hierdoor in betekenis af. In 1877 werd de rivier van de zee afgesloten door de aanleg van een sluizencomplex bij Zoutkamp. Tegenwoordig is het Reitdiep vooral van belang voor de afwatering en wordt het door de recreatievaart gebruikt.

Al voor 1600 werden diverse kanalen gegraven om de afwatering te verbeteren. Eén van de eerste kanalen was het Aduarderdiep, dat in de veertiende eeuw werd gegraven. Hierbij werd deels gebruik gemaakt van een natuurlijke geul. Bij de monding van het Aduarderdiep in het Reitdiep werd een zijl gelegd: de Aduarderzijl. Hiermee werd de afwatering in het gebied sterk verbeterd.

Andere kanalen die nog voor 1600 gereed kwamen, waren het Zijldiep, het Visvlieterdiep, het Hoerediep, het Niehoofsterdiep en het Niezijlsterdiep. Een aantal hiervan kregen onder invloed van de werking van eb en vloed een natuurlijk karakter.
Behalve de waterwegen die vooral voor de afwatering werden gegraven, werd ook speciaal voor de scheepvaart een kanaal gegraven: het Kolonelsdiep of Caspar Roblesdiep, dat onder gouverneurschap van de Spaanse kolonel Caspar de Robles (1569-1576) werd gegraven als verbinding met Friesland. Dit kanaal raakte echter in verval en werd steeds ondieper. Tussen 1654 en 1656 werd een deel vervangen door een kanaal van De Poffert naar Enumatil en werd vanaf Briltil meer naar het noorden een nieuwe verbinding gegraven naar Gerkesklooster (ten westen van Stroobos). Deze waterweg kreeg de naam Hoendiep.

Het dorp Grijpskerk kreeg via het Poeldiep een verbinding met het Hoendiep, terwijl Noordhorn en Zuidhorn via schipsloten met het Hoendiep in verbinding stonden (de schipsloot van Noordhorn is inmiddels gedeeltelijk gedempt). Het Poeldiep en de schipsloten waren vooral bedoeld om scheepvaart tot in de dorpen mogelijk te maken.

Halverwege de jaren twintig van de negentiende eeuw werd het Oldehoofsche Kanaal gegraven voor zowel de scheepvaart als voor de afwatering. Op enige plaatsen werd de loop van een natuurlijke tocht gevolgd. Het kanaal loopt van het Aduarderdiep via de dorpen Feerwerd, Ezinge en Saaksum naar Oldehove.

De verdergaande ontwikkeling van handel en industrie aan het einde van de vorige eeuw deden de scheepvaart toenemen. Trekschuiten, beurtschepen, zeilschepen en later ook stoomboten vervoerden vele personen en goederen. Vooral het Hoendiep werd druk bevaren. Rond de eeuwwisseling werd dan ook reeds gesproken van verruiming van deze vaarweg. Het zou nog meer dan twintig jaar duren voordat er iets gebeurde: in 1923/1924 werd te Gaarkeuken een nieuwe sluis gebouwd en in de jaren dertig werd het Hoendiep tussen de Friese grens en Zuidhorn verbreed.
Vanaf Zuidhorn werd vanaf het eind van de jaren '20 vervolgens een nieuw kanaal gegraven naar de stad Groningen, waar het aansloot op het Winschoterdiep. Het gehele kanaal van Groningen naar de Friese grens werd Van Starkenborghkanaal genoemd.
In Friesland begon men pas in 1935 met verbetering van het kanaal en mede als gevolg van de oorlog kwam het kanaal tot Lemmer, het Prinses Margietkanaal, pas in 1951 gereed. Daarna konden ook grotere schepen via het Van Starkenborgh- en het Prinses Margietkanaal van Groningen naar het IJsselmeer varen.

4.3 Spoorwegen

In 1866 kreeg de provincie Groningen haar eerste spoorverbinding, de door de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen aangelegde lijn Groningen-Leeuwarden. Deze spoorlijn loopt via Zuidhorn, Grijpskerk en Visvliet. In deze dorpen werden stations gebouwd. In Zuidhorn en Grijpskerk zijn de stations in de jaren zeventig gesloopt en vervangen door nieuwe gebouwen. Het station van Visvliet is in 1989 gesloopt.

4.4 Overig vervoer

Behalve het treinverkeer kwam in de vorige eeuw ook het wegverkeer op. Het goederenvervoer dat van oudsher per schip ging, ondervond steeds meer concurrentie van o.a. boderijders. Zij reden met de hondekar of paard-en-wagen en later met de vrachtwagen naar de stad Groningen om bestellingen voor de dorpsbewoners op te halen. In 1935 waren er in bijna alle dorpen nog boderijders.

In de jaren twintig begon ook het autobusverkeer op te komen, dat vooral voor personenvervoer zorgde. In het Westerkwartier was het busvervoer vrij goed verzorgd en waren verscheidene busondernemingen actief.
Vanaf 1922 kon men zich door het taxi- en busbedrijf 'Huizenga's Autobus Onderneming' (HABO) op het traject Ezinge-Oldehove-Aduard-Groningen laten vervoeren. Een andere busdienst was de gezamenlijke onderneming van de gemeenten Ezinge, Oldehove en Aduard onder de naam ANWG (Autobusonderneming Noordelijk Westerkwartier). In Kommerzijl zat het KAB, het Kommerzijlster Autobus Bedrijf. Verder was er nog een autobusdienst van Grijpskerk via Noordhorn en Zuidhorn naar Groningen. Ook reden er bussen naar Friesland. Zo was er een lijn Paesens-Niawier-Munnekezijl-Grijpskerk en een lijn Surhuisterveen-Stroobos-Zuidhorn-Groningen.
De verschillende busondernemingen zijn in de loop der tijd door de GADO overgenomen.

5 Nederzettingsstructuur

5.1 Algemeen

In de gemeente Zuidhorn ligt een groot aantal dorpen en gehuchten. De meeste hiervan zijn bescheiden van omvang en hebben een agrarisch karakter. De hoofddorpen van de voormalige gemeenten waaruit de huidige gemeente bestaat, zijn wat groter en hebben in meer of mindere mate een centrumfunctie. Het gaat hier om de Grijpskerk, Zuidhorn, Aduard en Oldehove.
In deze paragraaf wordt een beeld geschetst van de ontwikkelingen in de bevolkings- en woningcijfers in de periode 1859-1987. Hierbij worden de cijfers gebruikt van de vier oorspronkelijke gemeenten waaruit Zuidhorn tot 1 januari 1990 bestond (Aduard, Grijpskerk, Oldehove en Zuidhorn).
In paragraaf 5.2 wordt de ontwikkeling van de dorpen in de MIP-periode behandeld en in paragraaf 5.3 komt de verspreide bebouwing aan bod.

inwoners in de gemeente Zuidhorn

jaar	1859	1869	1879	1889	1899	1930	1947	1987
aantal	2449	2663	2813	2801	2840	3338	3711	7585

woningen in de gemeente Zuidhorn

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantallen	472	695	928	948	2402

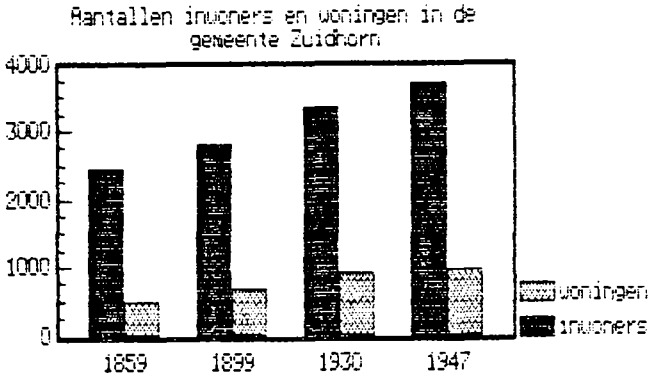

Bronnen: - Volkstellingen
- C.B.S.

inwoners in de gemeente Aduard

jaar	1859	1869	1879	1889	1899	1930	1947	1987
aantal	1961	2208	2135	2091	1954	2019	2229	3015

woningen in de gemeente Aduard

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	351	492	507	527	1002

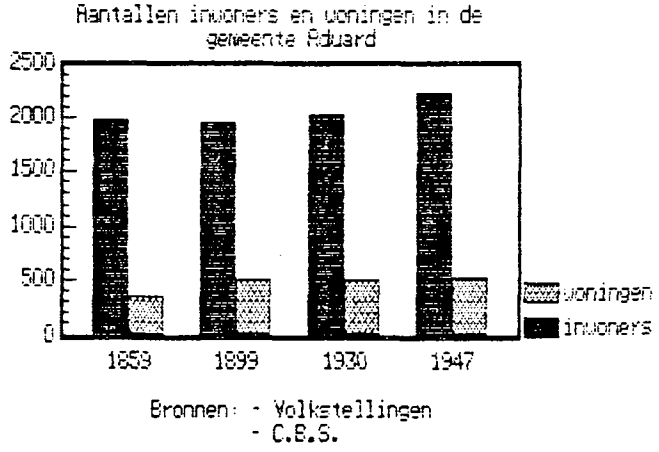

inwoners in de gemeente Grijpskerk

jaar	1859	1869	1879	1889	1899	1930	1947	1987
aantal	3045	3233	3454	3200	3214	3442	3848	4259

woningen in de gemeente Grijpskerk

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	505	740	893	933	1472

inwoners in de gemeente Oldehove

jaar	1859	1869	1879	1889	1899	1930	1947	1987
aantal	2225	2432	2591	2600	2410	2486	2429	2459

woningen in de gemeente Oldehove

jaar	1859	1899	1930	1947	1987
aantal	354	593	603	589	849

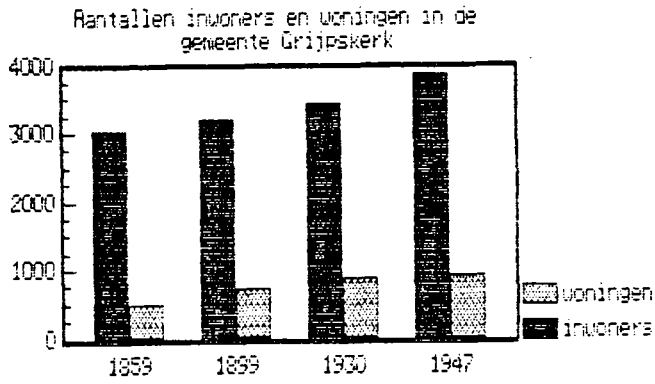

Bronnen: - Volkstellingen
- C.B.S.

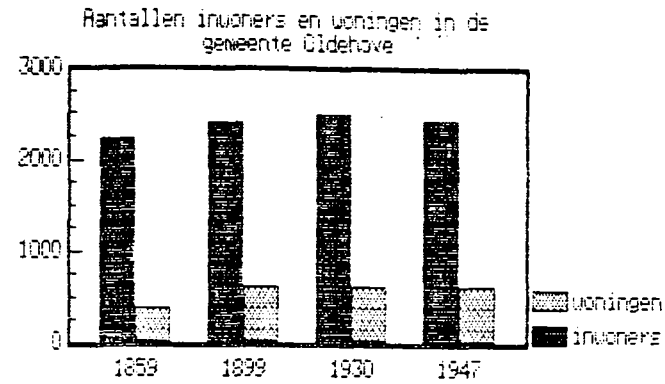

Bronnen: - Volkstellingen
- C.B.S.

Van 1859-1869 doet zich in alle vier gemeenten een stijging voor in het inwonertal. In de gemeente Aduard is de toename het grootst, gemiddeld bijna 25 personen per jaar. In Grijpskerk is de stijging het kleinst, bijna 19 personen per jaar.

Van 1869-1879 neemt het aantal inwoners in Grijpskerk, Oldehove en Zuidhorn verder toe. De toename die in de voorgaande periode in Aduard plaatsvond, wordt nu enigszins teniet gedaan door een daling van gemiddeld meer dan zeven personen per jaar.

De periode 1879-1889 is een minder gunstige tijd. Naast Aduard, neemt nu ook in Grijpskerk en Zuidhorn het aantal inwoners af. Alleen in Oldehove is nog sprake van een toenemende bevolking, zij het een zeer geringe stijging van slechts negen personen in tien jaar. De landbouwcrisis van 1880 en de toenemende mechanisatie veroorzaakten veel werkloosheid in de landbouw. Veel arbeiders kregen het slecht en vertrokken naar de stad, wat waarschijnlijk de oorzaak is van de dalende bevolkingscijfers.

Van 1889-1899 treedt er zowel in Grijpskerk als in Zuidhorn een licht herstel op. In Aduard zet de dalende lijn zich verder voort en ook in de gemeente Oldehove vindt nu een daling plaats.

In de eerste dertig jaar van de twintigste eeuw neemt in alle gemeenten het aantal inwoners toe. De toenames variëren van circa 2 personen per jaar in Aduard tot bijna 17 per jaar in Zuidhorn: dit dorp trekt veel rentenierende boeren aan.
Van 1930-1947 zet de stijging in de meeste gemeenten zich voort, alleen in Oldehove treedt een lichte daling op.
Van 1947-1987 neemt in alle gemeenten het aantal inwoners toe. In de gemeente Zuidhorn vindt meer dan een verdubbeling van het aantal inwoners plaats, wat te danken is aan de sterke groei van het gelijknamige dorp

als gevolg van het forensisme. In de overige drie gemeenten is de groei aanmerkelijk minder.

De uitbreiding van de woningvoorraad vertoont het volgende beeld. Van 1859-1899 varieert de toename van 141 woningen in Aduard tot 239 in Oldehove. In de periode 1899-1930 doet zich in een tweetal gemeenten, Grijpskerk en Zuidhorn, nog een redelijke stijging voor van resp. 153 en 233 woningen. In Aduard en Oldehove is sprake van een zeer geringe toename, resp. 15 en 10 woningen komen er in dertig jaar bij.
In de crisis- en oorlogsjaren van 1930-1947 vinden in Aduard, Grijpskerk en Zuidhorn zeer geringe toenames van het aantal woningen plaats. In Oldehove is zelfs sprake van een daling, maar het is niet duidelijk of dit een reëele afname is, dan wel veroorzaakt wordt door fouten in de volkstelling.
Van 1947 tot 1987 leiden veranderde opvattingen over wonen en toenemende inwonerstallen in de vier gemeenten tot een verdere uitbreiding van de woningvoorraad, variërend van 260 woningen in Oldehove tot 1454 in Zuidhorn.

5.2 Nederzettingsstructuur per dorp

ADUARD

Aduard ligt in het oosten van de gemeente Zuidhorn tussen het Van Starkenborghkanaal en de rijksweg E10. Het vormde tot de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1990 de hoofdplaats van de gelijknamige gemeente. Het dorp is ontstaan bij het Sint Bernardusklooster, een monnikenklooster van de Cisterciënzer orde. De kern van het dorp valt ongeveer samen met het vroegere kloosterterrein.

Het klooster werd in 1192 in het onontgonnen kleigebied van Middag gesticht en was het eerste klooster in de provincie Groningen. De kloosterlingen waren betrokken bij de ontginning van het land, de aanleg van dijken en bij de waterbeheersing. Bij het klooster behoorden een aantal boerderijen, de zogenaamde voorwerken, zoals het Aduarder voorwerk en het Fransumer voorwerk.
In 1580 werd het klooster door Spaanse soldaten aangevallen, die de hoofdgebouwen in brand staken. In 1594 vervielen de kloosterbezittingen aan de gedeputeerden der provincie en werden de overgebleven kloostergebouwen gesloopt.

Voor 1850
Omstreeks het midden van de vorige eeuw heeft zich aan weerszijden van de doorgaande weg Den Ham-Groningen (de Burgemeester Seinenstraat) een lint van bebouwing

gevormd. Deze bebouwing bestaat uit winkel- en woonpanden die voor het merendeel direct aan de verharding liggen. Aan de oostzijde van de weg staat de Abdijkerk, gebouwd van en op de resten van het voormalige klooster.

Verder is er een kleine uitloop van bebouwing langs de Lindt, een watertje dat naar het Aduarderdiep stroomt. Ook deze bebouwing bevindt zich direct aan de verharding. In het dorp staan dan twee molens en, in het zuiden aan het water, een kalkoven (alle drie verdwenen).

1850-1940
Naast vervanging van bestaande panden, breidt het dorp zich in de MIP-periode ook uit. De bebouwingsexpansie vindt plaats in noordelijke en zuidelijke richting (Heereweg), aansluitend bij de bestaande bebouwing. Tevens komt er aan een aantal zijstraten wat bebouwing tot stand.

De bebouwing aan de Heereweg bestaat uit burgerwoningen uit de jaren twintig en dertig. De meeste woningen hebben een grote voortuin. Samen met het brede straatprofiel van de Heereweg maakt dit deel van het dorp dan ook een ruime, open indruk.
In noordelijke richting vernauwt de weg zich en gaat over in de Burgemeester Seinenstraat. De bebouwing verdicht zich en ligt hier direct aan de verharding. Dit deel van het dorp heeft dan ook een meer besloten karakter.
In 1902 wordt aan de Burgemeester Seinenstraat het gemeentehuis van Aduard gebouwd, een uit twee bouwlagen opgetrokken symmetrisch pand dat direct aan de verharding staat. Na de gemeentelijke herindeling heeft dit gemeentehuis zijn functie verloren; het is nu in gebruik als kantoorgebouw.
Verder wordt aan deze straat in 1913 een gereformeerde kerk gebouwd, waarnaast in de jaren dertig een pastorie wordt neergezet. Dit complex wijkt iets terug uit de rooilijn.

Een belangrijke verandering voor het dorp is de aanleg van het Van Starkenborghkanaal in de periode 1929-1938 even ten noorden van de bestaande bebouwing. Over dit kanaal ligt nog steeds de brug uit de jaren dertig. Ook zijn het originele brugwachtershuisje en de brugwachterswoning nog aanwezig.

Na de oorlog is er vooral aan de oostzijde van Aduard nieuwbouw gepleegd. Een deel van het watertje de Lindt is gedempt. Hier bevinden zich nu grasperken.

BRILTIL

Briltil ligt in het zuiden van de gemeente Zuidhorn aan het Hoendiep. Het dorpje ligt even ten westen van de plaats Zuidhorn. Beide dorpen staan via de Schipsloot en de daarlangs lopende Brilweg met elkaar in verbinding. Deze Schipsloot was gegraven om scheepvaart vanaf het Hoendiep tot in Zuidhorn mogelijk te maken. In westelijke richting stroomt het Niekerkerdiep.
Briltil is een kruisdorp: een dorp dat is ontstaan op een knooppunt van verkeer, hier de kruising van een aantal waterwegen.

Voor 1850
Voor 1850 wordt Briltil gevormd door een drietal korenmolens (alle verdwenen), die aan de westoever van het Hoendiep staan.
Ten noorden hiervan, eveneens aan de westoever, ligt de scheepswerf van de Gebroeders Barkmeyer. Deze werf was in 1839 gesticht door de scheepsbouwer Barkmeyer die zich in een boerderij aan het Hoendiep had gevestigd. Bij de werf werd een 'hellinggat' gegraven, een inham in het land waar de schepen te water werden gelaten en waar ze konden worden afgebouwd.

1850-1940
In deze periode verdwijnen de drie korenmolens uit het dorpsbeeld. In de tweede helft van de vorige eeuw komt aan het Niekerkerdiep een houtzaagmolen te staan, waarvoor een inham aan het diep wordt gegraven. Bij de scheepswerf worden twee grote houten loodsen gebouwd.
In 1914 wordt aan de oostkant van het Hoendiep een zuivelfabriek gebouwd door de LIJEMPF, de Leeuwarder IJs en Melkproducten Fabriek. Omstreeks 1930 werken er 80 à 100 arbeiders in deze fabriek.

Onder invloed van deze bedrijvigheid vindt er in het dorp uitbreiding plaats, voornamelijk aan de oostzijde van het Hoendiep en haaks hierop langs de Brilweg. De bebouwing bestaat voornamelijk uit eenvoudige woonhuizen.
Voor de arbeiders van de scheepswerf worden aan de Hellingweg, de weg naar de scheepswerf, woningen neergezet. Bij de zuivelfabriek worden rond 1920 voor de arbeiders een vijftal dubbele woningen met voortuin gebouwd.
Sinds 1984 is de zuivelfabriek in gebruik als exporthandel. Het complex, bestaande uit twee fabrieksgebouwen en een kantoorgebouw, verkeert nog in vrij gave staat.
De houtzaagmolen komt op de topografische kaart van 1935 niet meer voor. Ook de scheepswerf verdwijnt: in de crisistijd van de jaren dertig wordt de werf gesloten. De loodsen worden in de oorlog gesloopt. De boerderij staat er echter nog steeds.

DEN HAM

Het dorpje Den Ham ligt in het oosten van de gemeente Zuidhorn. Het bestaat uit lintbebouwing die zich uitstrekt aan de oostzijde van de Sietse Veldstraweg. Deze weg is een doorgaande verbinding die op een voormalige dijk is aangelegd. Ongeveer haaks hierop staat de doodlopende, smalle Ds. Koppiusweg, waaraan zich nog wat bebouwing bevindt.

Voor 1850
Voor 1850 heeft in de buurt van Den Ham een borg gestaan. Rond het midden van de negentiende eeuw is er sprake van drie kleine bebouwingsconcentraties. In het noorden ligt aan de Sietse Veldstraweg de bebouwing van De Knijp. Iets meer naar het zuiden aan dezelfde weg ligt Biggestaart, waar ondermeer een korenmolen staat. Aan een zijweg, de Ds. Koppiusweg, ligt Den Ham dat bestaat uit een kerk met een in het groen verscholen pastorie. Verder liggen verspreid in het gebied enkele boerderijen.

1850-1940
In de tweede helft van de vorige eeuw breiden De Knijp en Biggestaart zich iets uit, maar beide gehuchten blijven nog van elkaar gescheiden. De korenmolen in Biggestaart verdwijnt in deze periode.

Na de eeuwwisseling groeien De Knijp en Biggestaart aan elkaar vast. Hierdoor ontstaat een bebouwingslint langs de weg, dat bestaat uit eenvoudige woningen die vrij dicht op elkaar staan. De panden hebben een klein voortuintje. Hier en daar staat een boerderij.
Deze bebouwing krijgt de naam Den Ham. Aan de Ds. Koppiusweg wordt rond 1910 een schooltje gebouwd, dat nu in gebruik is als werkplaats.

DEN HORN

Het dorpje Den Horn ligt in het zuidoosten van de gemeente Zuidhorn. Het bestaat uit lintbebouwing aan weerszijden van de oost-west lopende Dorpsstraat. Deze straat is aangelegd op een oude dijk. Haaks hierop bevindt zich nog enige bebouwing aan één kant van de Kerkweg. Evenals Den Ham is ook Den Horn een dorp dat is ontstaan aan een (voormalige) dijk.

Voor 1850
Voor 1850 bestaat Den Horn uit lintbebouwing aan weerszijden van de Dorpsstraat. In het dorpje staat een korenmolen.

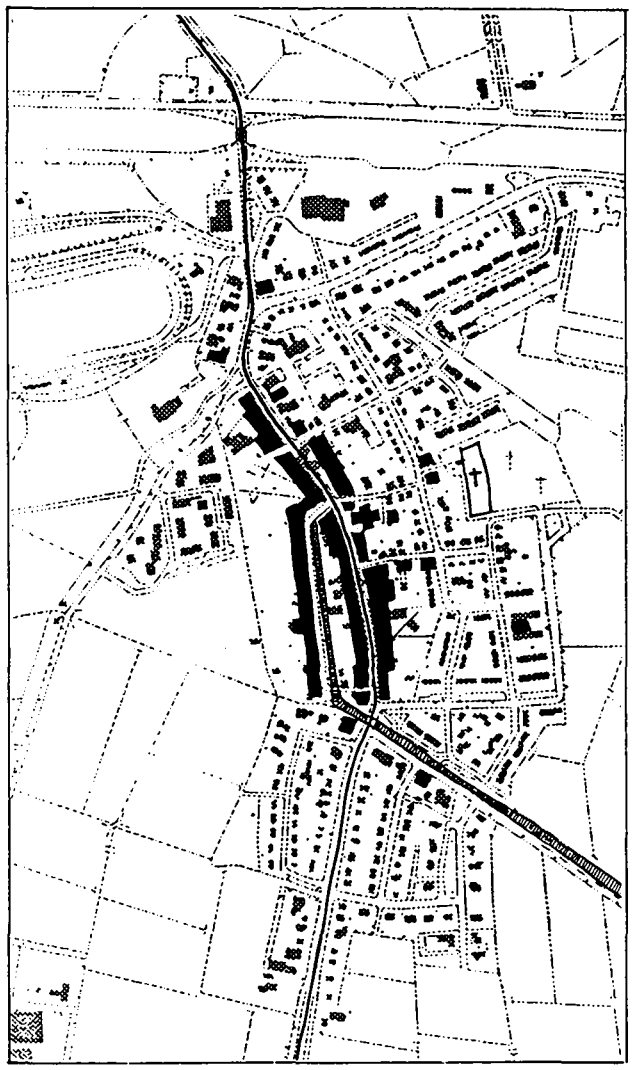

±1850

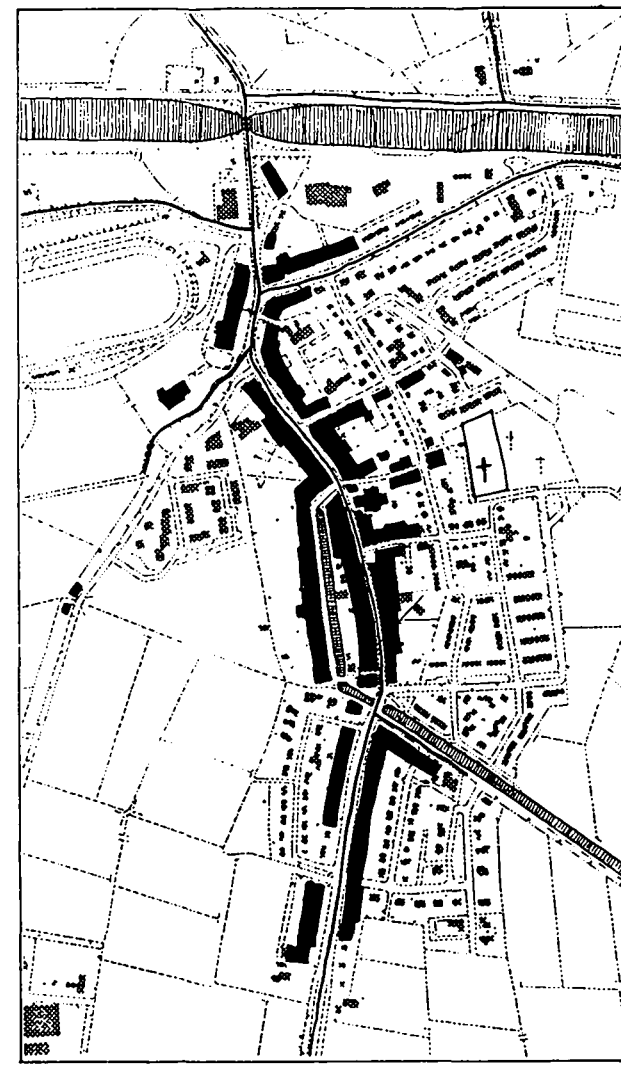

±1940

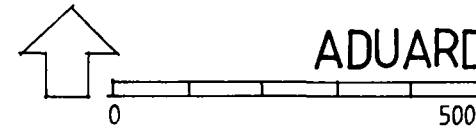

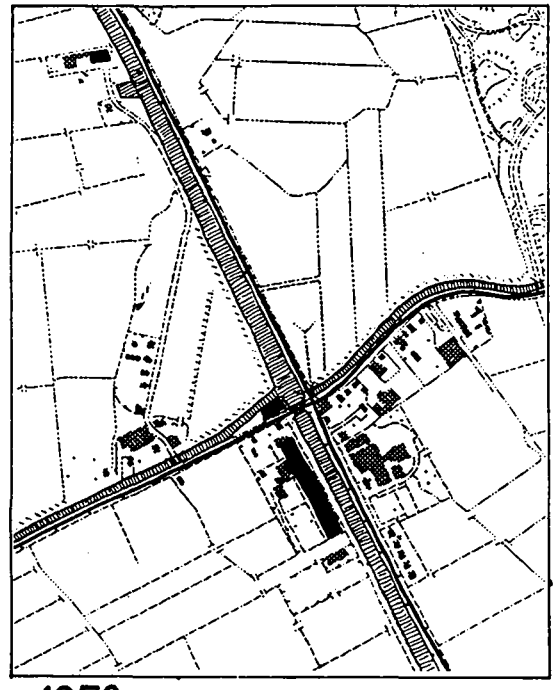

±1850

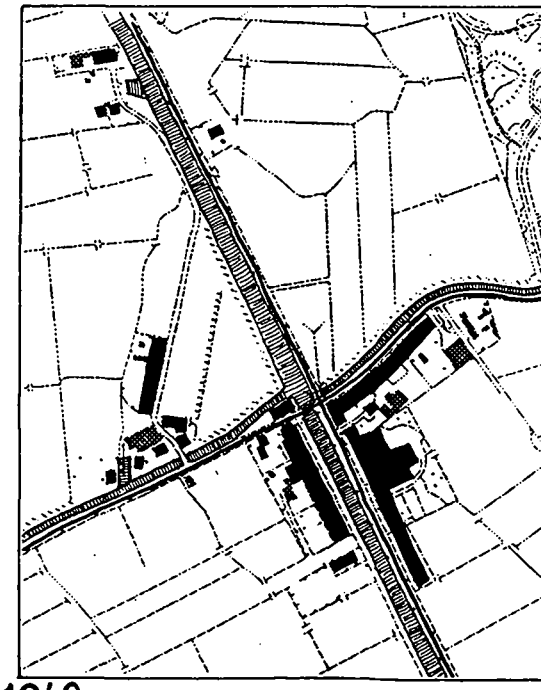

±1940

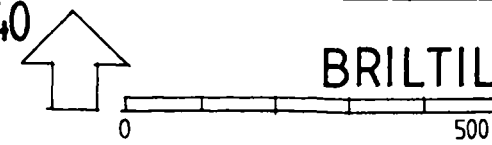

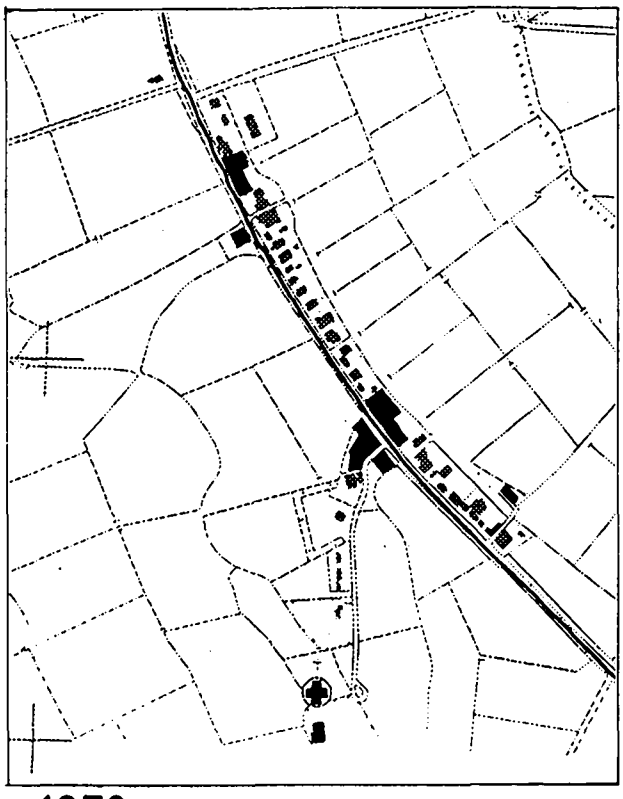

±1850

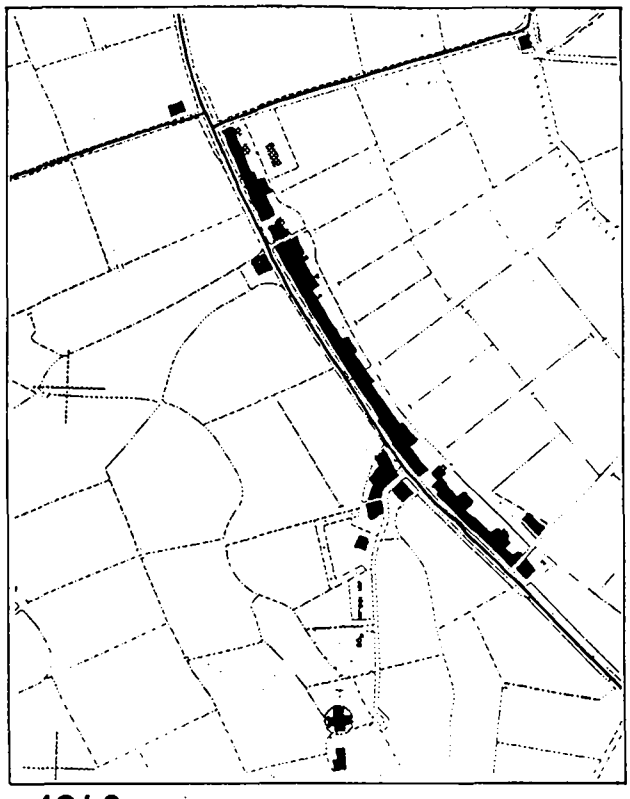

±1940

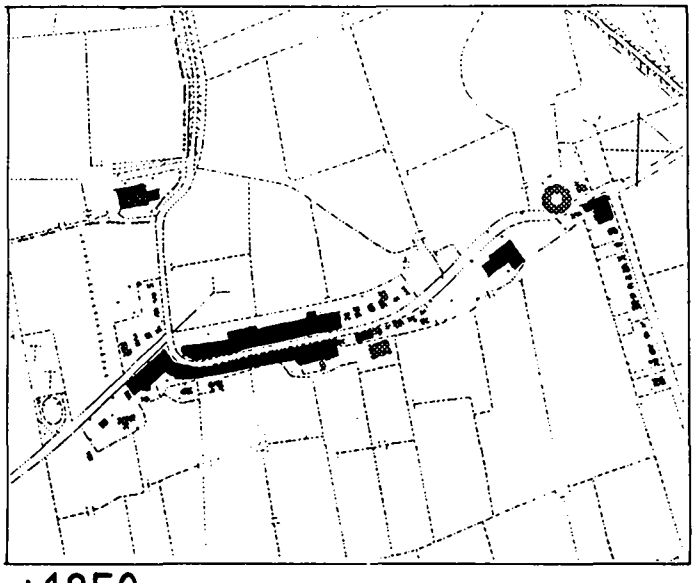

±1850

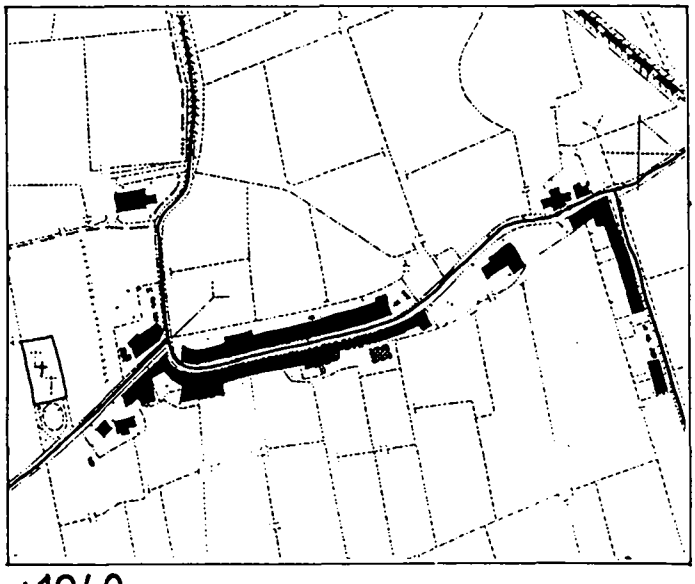

±1940

1850-1940
In de MIP-periode breidt het dorp zich op beperkte schaal uit, aansluitend aan de bestaande bebouwing langs de Dorpsstraat. De bebouwing aan de Kerkweg komt in de periode 1910-1940 tot stand en bestaat uit woningen met een voortuin. Over het algemeen is de bebouwing vrij eenvoudig van aard, al staan er ook enkele wat luxere panden tussen.

De bebouwing aan de Dorpsstraat bestaat voornamelijk uit arbeiders- en burgerwoningen met (kleine) voortuin en een enkele boerderij. Een deel van de bebouwing ligt direct aan de verharding.
In 1860 wordt aan de Dorpsstraat een kerk neergezet, die tegenwoordig in gebruik is als bouwbedrijf. Twee jaar later wordt aan de noordzijde van de Dorpsstraat, nabij de kruising met de Kerkweg, een tweede (hervormde) kerk gebouwd.
De korenmolen verdwijnt, maar er komt wat andere bedrijvigheid in het dorp bij, zoals een café (1870), een pakhuis (1905, nu handelsonderneming) en een smederij (1905). Eveneens net na de eeuwwisseling wordt er in het dorp een school gebouwd (nu ontwerpbureau). Rond 1910 wordt ten westen van de bebouwde kom een begraafplaats aangelegd.

Iets ten oosten van het dorp ligt de spoorlijn Groningen-Leeuwarden. Toen deze lijn in 1866 werd aangelegd, kreeg Den Horn een halteplaats die inmiddels is verdwenen.

GRIJPSKERK

Grijpskerk ligt in het zuidwesten van de gemeente Zuidhorn aan het Poeldiep. Het was tot 1 januari 1990 de hoofdplaats van de gemeente Grijpskerk.
Het dorp ligt aan een oude dijk, waarop de heerweg is aangelegd. Aan deze dijk lagen de Reitsemaborg en de Aykemaborg. Bij de Reitsemaborg werd in de vijftiende eeuw door Nicolaas Grijp een kerk gesticht voor de boeren die zich in de polder Ruigewaard (ingepolderd in 1425) vestigden. In 1582 werd de kerk verwoest en in 1612 weer opgebouwd.
Bij deze kerk ontstond een nederzetting die naar de stichter van de kerk werd genoemd. De Reitsemaborg en de Aykemaborg zijn beide in de achttiende eeuw gesloopt.

Voor 1850
Het dorp bestaat voor 1850 uit lintbebouwing aan de doorgaande heerweg: Molenstraat-Herestraat. Haaks daarop is er bebouwing aan de trekweg langs het Poeldiep, de Stationsstraat-Poelweg. In het dorp staan twee korenmolens. Ten zuiden van de kerk ligt het omgrachte borgterrein van de voormalige Reitsemaborg.

Grijpskerk is "redelijk groot en fraai en van wege den doortogt naar Friesland zeer vrolijk; heeft eene breede ruime straat, welke uit eene lange rij digt bebouwde huizen bestaat" (citaat uit 1843 van Van der Aa, bron: Grijpskerk, de geschiedenis van een Groninger gemeente. W.J. Formsma).

1850-1940
In deze periode vindt er naast vervanging en verdichting, uitbreiding plaats langs diverse bestaande en nieuw aangelegde wegen. Zo vindt aan de heerweg richting Groningen (Groningerstraatweg) en de weg langs het Poeldiep aansluitend bij de bestaande bebouwing uitbreiding plaats. Tevens vindt er bebouwing plaats langs één kant van de Molenweg-Lageweg, de uitvalsweg richting Kommerzijl.
Haaks op de Herestraat wordt in zuidelijke richting de Jonkerslaan aangelegd en bebouwd.

Aan de Molenstraat-Herestraat en haaks daarop aan de Stationsstraat ontstaat een vrijwel aaneengesloten lint van bebouwing, bestaande uit woon-, winkel- en bedrijfspanden die zich overwegend direct aan de verharding bevinden. Verder naar het zuiden gaat de bebouwing aan de Stationsstraat over in vrijstaande burgerwoningen met voortuin.

Vanaf ongeveer 1870 wordt de Groningerstraatweg bebouwd met overwegend luxere woningen met ruime voortuin. De woningen aan de zuidkant zijn in het algemeen iets eenvoudiger dan die aan de noordkant. De eerste woningen worden nog op de traditionele manier gebouwd, d.w.z. met de deur en gang in het midden en kamers aan weerszijden (de symmetrische woning).
In de periode 1910-1930 worden aan deze weg villa's gebouwd met een vrijere plattegrond, versierende elementen en samengestelde daken, vaak met serre, balkon en erker.
Ook in de jaren dertig worden aan deze straat nog enkele luxe woningen neergezet, waaronder één naar een ontwerp van de architect W. Reitsema uit Leens.

Terwijl de rijke burgers zich aan de Groningerstraatweg vestigen, vindt de woningbouw voor middenstanders en arbeiders plaats aan o.a. de Jonkerslaan, Molenweg, Lageweg en Oosterkade. De Jonkerslaan wordt bebouwd met o.a. krimpjeswoningen en dubbele woningen. Op de hoek Jonkerslaan-Herestraat wordt in 1914 het gemeentehuis van Grijpskerk gebouwd (tegenwoordig kantoor maatschappelijke dienstverlening).

In 1866 wordt de spoorlijn Groningen-Leeuwarden aangelegd, waaraan Grijpskerk een station krijgt dat inmiddels is vervangen door een nieuw gebouw. Het spoor loopt ten zuiden van Grijpskerk en kruist het Poeldiep.

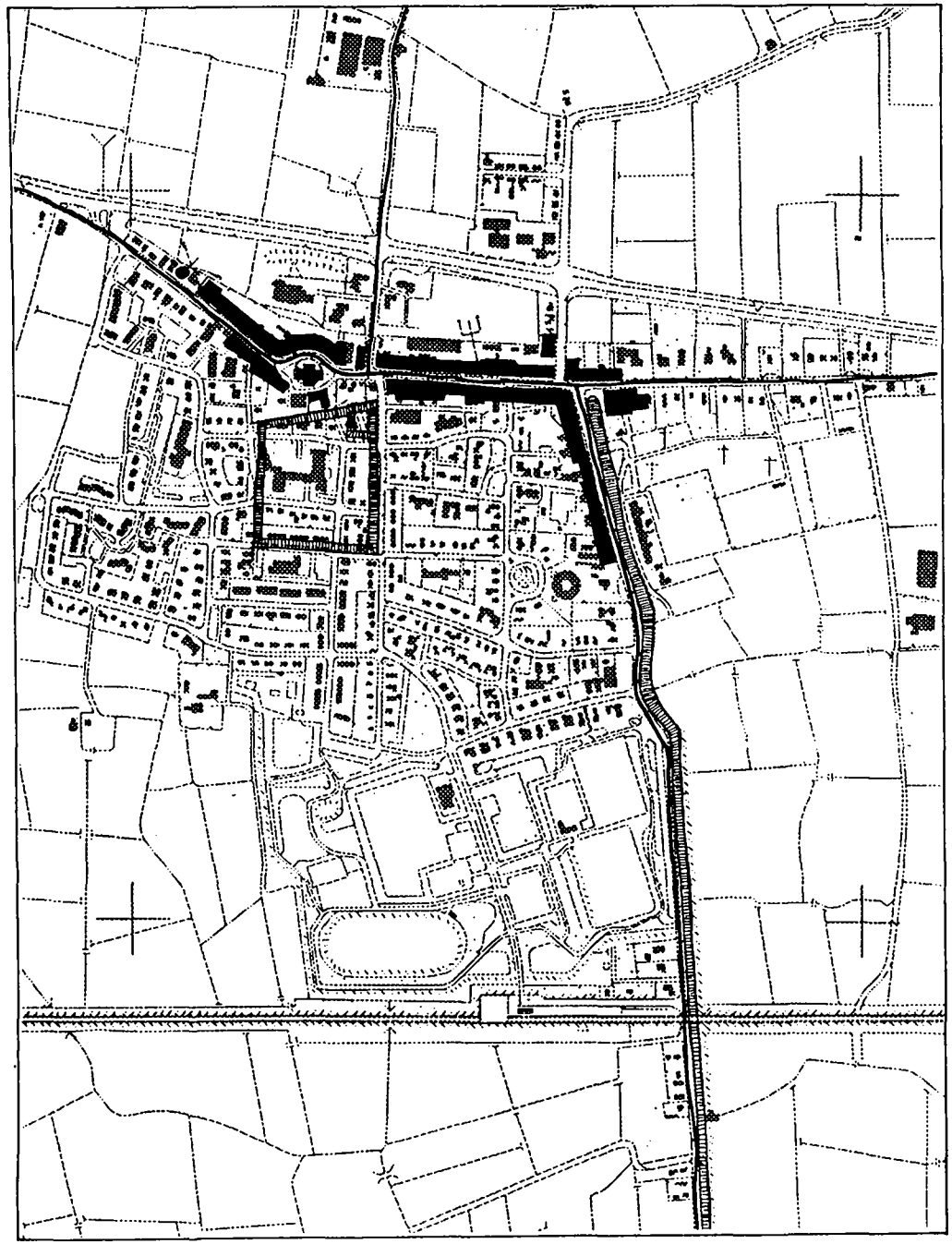

±1850

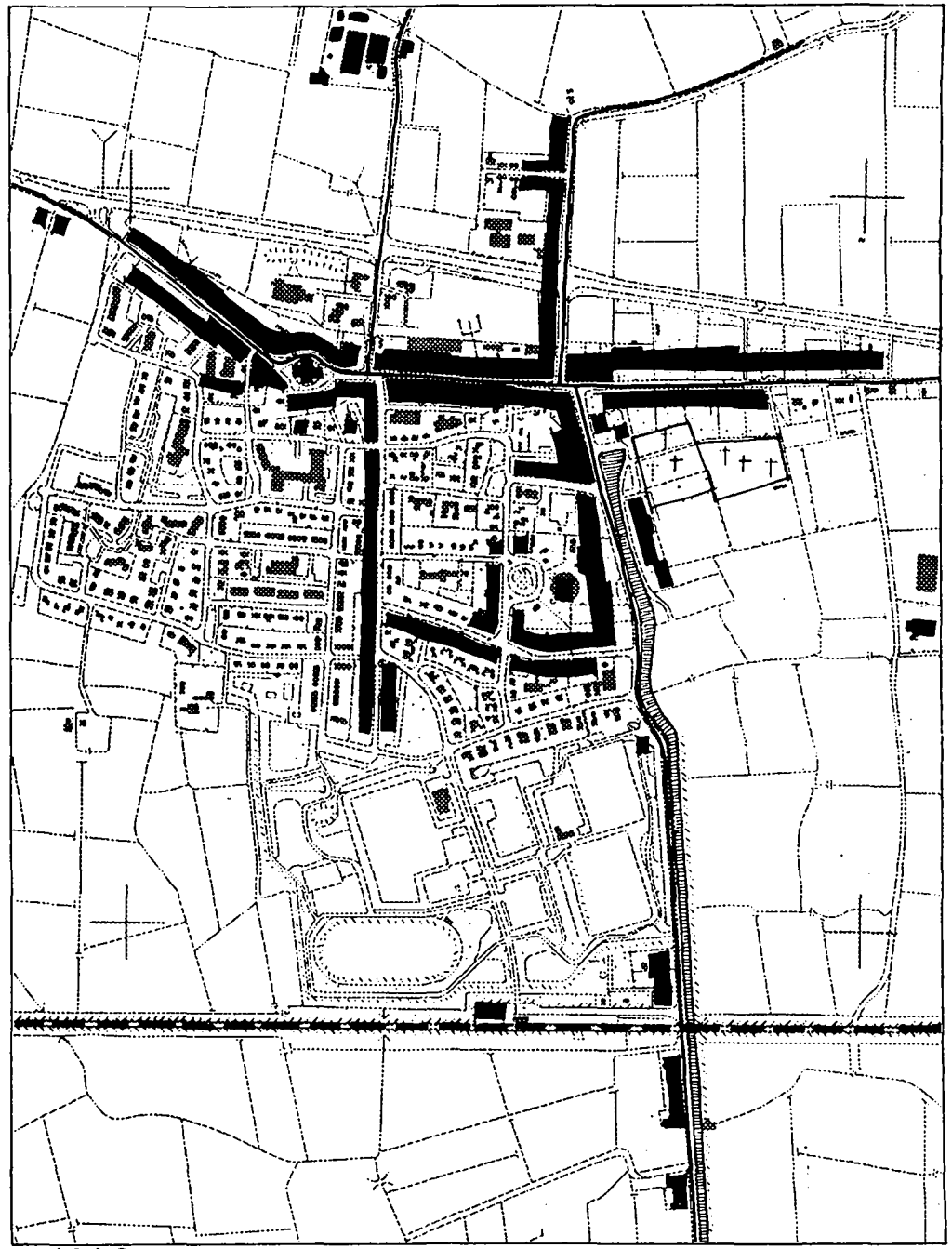

±1940

In 1929 wordt tussen de Jonkerslaan en de Poelweg, de Kastanjelaan aangelegd. Hieraan komen vrijstaande en dubbele 'jaren-dertig-woningen' te staan, soms versierd met Amsterdamse school elementen en alle met een tuin. Haaks op de Kastanjelaan wordt in de jaren dertig de Nicolaas Grijpstraat aangelegd en bebouwd met woningen die een voortuin hebben. Een deel van de weg loopt rondom een plein dat beplant is met gras, bomen en struiken. Aan dit plein wordt in 1938 een gereformeerde kerk met pastorie neergezet.

Beide oude molens verdwijnen in de MIP-periode, maar voor de ene komt een nieuwe korenmolen in de plaats, die er nu nog steeds staat. Rond 1866 wordt aan de oostkant van het Poeldiep een begraafplaats aangelegd. In verband met de toegankelijkheid van deze begraafplaats wordt de oude haven gedempt en komt er nieuwe havenkom iets ten zuiden daarvan. De begraafplaats wordt in 1929 uitgebreid.

In 1889 wordt aan de Waardweg, aan het water van de Zuiderried, de zuivelfabriek 'Grijpskerk N.V. Kievit' opgericht. Deze plek werd gekozen omdat er mogelijkheden tot uitbreiding waren en omdat het vuile water op de Zuiderried kon worden geloosd. In 1893 worden er een ijshuis en een kaaspakhuis bijgebouwd.
In 1908 wordt tegenover de fabriek een blokje van drie woningen onder één kap gebouwd voor het personeel van de fabriek. Een jaar later komt er naast de fabriek een directeurswoning te staan. De naam 'Waardweg' veranderd in 'Kievitsweg'. In 1917 en 1930 vinden er verbouwingen en uitbreidingen van de fabriek plaats. Ook na 1940 zijn er nog gebouwen bijgekomen. De zuivelfabriek is tegenwoordig in gebruik als bedrijfsverzamelgebouw.

Na 1940 heeft het dorp zich verder uitgebreid. Het gebied tussen Herestraat-Stationsstraat-Kastanjelaan-Jonkerslaan wordt volgebouwd, evenals het gebied ten westen van de Jonkerslaan.
Tussen de Kastanjelaan en de spoorlijn wordt nieuwbouw gepleegd en worden sportterreinen aangelegd. De rijksweg is omgelegd ten noorden van het dorp, waardoor het doorgaande verkeer niet meer door de bebouwde kom hoeft.

KOMMERZIJL

Kommerzijl ligt in het westen van de gemeente Zuidhorn. Dwars door het dorp stroomt het Kommerzijlsterdiep, een zijtak van het Reitdiep. Dit Kommerzijlsterdiep vormde tot de gemeentelijke herindeling de grens tussen de gemeenten Grijpskerk in het westen en Oldehove in het oosten.
Kommerzijl ligt in de polder Ruigewaard (tegenwoordig Polder Vereniging Grijpskerk) die in 1425 is bedijkt. De zeedijk liep toen in een boog van Niezijl over

Kommerzijl naar Munnekezijl, waar hij aansloot op een bestaande dijk van Munnekezijl via Pieterzijl in zuidoostelijke richting.

Op de plaats van het huidige Kommerzijl werd in de zestiende eeuw zout gewonnen. Dit zout zat in het veen onder de kleilaag. De heer van Nienoord uit Leek nam het initiatief tot de zoutwinning. Hij liet de dijk verbreden tot een 'opslag', waar het zout uit het veen werd gewonnen. Om het zout tegen rovende Watergeuzen te beschermen liet de heer van Nienoord bij de opslag een schans aanleggen.
De zoutziederij werd rond 1580 opgeheven en aan het einde van de zestiende eeuw werd de schans geslecht. In diezelfde periode werd er een dijk aangelegd die de polder Ruigewaard met Humsterland verbond. Waar het Kommerzijlsterdiep deze dijk sneed, werd een sluis gelegd, de 'Opslachter zijl'.
Halverwege de zeventiende eeuw werd er een tweede zijl gelegd, de Kommerzijl. Deze naam komt waarschijnlijk voort uit de kommer (ellende) waarmee het leggen van deze sluis gepaard ging, met name wat betreft de kosten. Bij deze zijlen ontstond het dorp Kommerzijl.

Voor 1850
Voor 1850 bestaat het dorp uit wat bebouwing bij de zijlen. De inpoldering van de Oude Ruigezandsterpolder ten noorden van Kommerzijl (1795) had geleid tot een bescheiden groei van Kommerzijl. De bewoners van de polder richtten zich voornamelijk op Kommerzijl, waardoor er verschillende voorzieningen in het dorp waren gekomen, zoals een school en een café. Verder stond er in het dorp een korenmolen (1840, rond 1900 vernieuwd en tegenwoordig afgeknot).
Verharde wegen waren er over de Oosterwaarddijk naar Munnekezijl in het westen, over de dijk naar Niezijl in het zuiden (Hogeweg) en naar Niehove/Oldehove in het oosten.

1850-1940
In de MIP-periode breidt het dorp zich verder uit. De uitbreiding vindt plaats aan weerszijden van het Kommerzijlsterdiep en in de vorm van lintbebouwing aan de Hogeweg. Een zijtak van het Kommerzijlsterdiep wordt gedempt en ook hier komt bebouwing tot stand. De Hoge Dijk vormt in het noordoosten de begrenzing van het dorp; ook tegenwoordig is deze dijk nog aanwezig.

De bebouwing in het centrum van het dorp bestaat uit eenvoudige, dicht opelkaar staande woon- en winkelpanden die direct aan de verharding liggen of een klein voortuintje hebben.
Rond de eeuwwisseling wordt er aan de Hogeweg een begraafplaats aangelegd. Verder wordt deze weg in de jaren twintig en dertig bebouwd met vrijstaande woningen

die ruimer van opzet zijn dan die in het centrum en die een voortuin hebben.

Met de bouw van de zeesluizen in het Reitdiep bij Zoutkamp, verloor de sluis van Kommerzijl zijn zeewerende functie. De huidige keersluis met brug dateert uit ongeveer 1900. Hierbij staat een sluiswachterswoning van het 'Waterschap Westerkwartier' uit 1902.

LAUWERZIJL

Lauwerzijl ligt in het noordwesten van de gemeente Zuidhorn in de Nieuwe Ruigezandsterpolder aan het Munnekezijlsterried. Dit water mondt bij Zoutkamp in het Lauwersmeer uit. Het dorpje bestaat uit lintbebouwing langs de Stadsweg.

Voor 1850
Voor 1850 bestond het gebied rond het huidige Lauwerzijl nog uit buitendijks kweldergebied van de Lauwerszee. De zeedijk uit 1795, waarmee de Oude Ruigezandsterpolder was ingedijkt, liep toen iets ten oosten van de Munnekezijlsterried. In deze geul, die door het kweldergebied naar het Reitdiep stroomde, lag toendertijd al wel een sluis. Oostelijk hiervan staat één boerderij.

1850-1940
In 1877 wordt de Nieuwe Ruigezandsterpolder bedijkt en in deze polder ontstaat bij de sluis in het Munnekezijlsterried het dorp Lauwerzijl. Langs de oostkant van de Stadsweg, de weg richting Zoutkamp, vormt zich een lint van bebouwing. Dit bestaat uit eenvoudige woonhuizen, die vlakbij de brug direct aan de verharding liggen en verderop een tuintje hebben.
Ten zuiden van dit lint wordt een Oldambster boerderij gebouwd met de nok evenwijdig aan het water en de voorkant richting dorp.

NIEHOVE

Niehove ligt ongeveer in het midden van de gemeente Zuidhorn aan het Niehoofsterdiep, een gegraven waterweg die in het Kommerzijlsterdiep uitmondt. Niehove is een radiair wierdedorp op een kwelderwal in de streek Humsterland. De wierde heeft een kruinhoogte van circa 4 meter boven NAP.
Centraal op de wierde staat de dertiende eeuwse kerk, die in 1619 geheel verbouwd is. Rondom deze kerk loopt een ringweg, de Kerkstraat. Vanaf deze ringweg lopen radiaire paden naar een buitenste halve ringweg (Rikkerdaweg) aan de noordkant van het dorp. De zuidelijke radiaire paden komen bij boerderijen uit. De

bebouwing bevindt zich aan deze ringwegen en radiaire paden.

Niehove is door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voorgedragen als beschermd dorpsgezicht:
"De kenmerkende dorpsstructuur, in samenhang met de historisch waardevolle dorpsbebouwing, levert een beeld op van zodanige cultuur-historische waarde dat een aanwijzing van Niehove als beschermd dorpsgezicht gerechtvaardigd is" (uit: Toelichting op het besluit tot aanwijzing van Niehove als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist, 1988).

Voor 1850
Voor 1850 bevindt zich aan de Kerkstraat rondom de kerk een ring van bebouwing. Deze bebouwing is dicht aaneengesloten en bevindt zich vrijwel overal in dezelfde rooilijn, direct aan de verharding. In deze bebouwing vormt een cafépand een uitzondering. Dit pand heeft twee bouwlagen en wijkt terug uit de rooilijn. Verder zijn de radiaire paden gedeeltelijk bebouwd. Buiten de wierde staat aan de Rikkerdaweg een aantal panden.
In het dorp bevinden zich twee molens, een pelmolen en een vlasbraakmolen (beide verdwenen). Niehove had een bescheiden functie als verzorgende kern voor het omliggende gebied.

1850-1940
In de periode 1850-1940 vindt er op de wierde een verdere verdichting van de bebouwing plaats. Buiten de wierde komt bebouwing tot stand aan de Rikkerdaweg en aan de Havenstraat, de weg langs het water.
De bebouwing op de wierde is tamelijk eenvoudig van aard. De panden staan dicht opelkaar en bevinden zich direct aan de verharding. Ook de bebouwing aan de Rikkerdaweg en de Havenstraat is vrij bescheiden. Een uitzondering hierop vormt een villa aan de noordkant van de Rikkerdaweg. Dit hoge pand, deels witgepleisterd en deels rode strengperssteen, stamt uit de jaren twintig en is versierd met jugendstil-elementen.
Aan het eind van de negentiende eeuw wordt een deel van de wierde afgegraven voor de winning van vruchtbare grond.

In de twintigste eeuw verliest Niehove zijn functie als verzorgende kern voor het omliggende gebied aan Oldehove. Door een terugloop van het aantal bewoners verdwijnen geleidelijk de middenstanders uit het dorp en wordt in 1938 de school opgeheven.

NIEZIJL

Niezijl ligt in het zuiden van de gemeente Zuidhorn aan de oude heerweg, de belangrijke verbindingsweg tussen Groningen en Leeuwarden. Na 1940 is deze weg (rijksweg E10) omgelegd en loopt nu ten zuiden van het dorp. Hierdoor hoeft het doorgaande verkeer niet meer door de bebouwde kom.

Dwars door Niezijl lopen, in noord-zuid richting, het Hoerediep en het Niezijlsterdiep. Deze diepen verenigen zich even ten noorden van Niezijl tot het Kommerzijlsterdiep.
In de vijftiende eeuw was in het Hoerediep een sluis gelegd, de Bomsterzijl. Omstreeks 1562 werd het Niezijlsterdiep gegraven voor verbetering van de afwatering. Ook in dit diep werd een sluis gelegd, de Nieuwe Sloterzijl. Deze nieuwe zijl (later afgekort tot Niezijl) diende ter vervanging van de Sloterzijl die even ten westen van Noordhorn in het Stille Diep lag. Bij deze zeesluizen ontstond een kleine nederzetting, die door zijn ligging aan de heerweg en bij de sluizen een belangrijk strategisch punt werd. In de zestiende eeuw werd te Niezijl dan ook een schans aangelegd, die aan het einde van de eeuw echter weer ontmanteld werd.

Voor 1850
Voor 1850 bevindt de bebouwing zich langs de heerweg, hier Hoofdstraat genoemd, hoofdzakelijk tussen de beide waterwegen. Ten zuiden van het lint staat de zeventiende eeuwse kerk. Verder bevinden zich in het dorp een olie- en een korenmolen (beide verdwenen).

1850-1940
In de MIP-periode vindt naast vervanging en verdichting slechts een geringe uitbreiding van de bebouwing plaats. Deels geschiedt deze aan de Hoofdstraat, waardoor hier vrijwel een aaneengesloten lint van bebouwing ontstaat. Dit lint bestaat uit woon- en winkelpanden die direct aan de verharding liggen. In 1899 wordt aan deze straat een gereformeerde school gebouwd, die nu in gebruik is als dorpsgebouw.
Verder vindt uitbreiding plaats aan een aantal zijwegen, zoals aan de uitvalsweg naar Kommerzijl. In 1875 wordt er ten westen van de dorpskern een begraafplaats aangelegd.

NOORDHORN

Noordhorn ligt in het zuiden van de gemeente Zuidhorn aan de oude heerweg, de belangrijke weg die Groningen met Friesland verbindt. Het dorp ligt even ten noorden van Zuidhorn, waarvan het wordt gescheiden door het Van Starkenborghkanaal. Noordhorn is net als Zuidhorn ontstaan op een zandopduiking, de Gast, temidden van

laaggelegen gebied.

Voor 1850
Voor 1850 bestaat Noordhorn hoofdzakelijk uit lintbebouwing aan de heerweg, hier Langestraat genoemd. Verder is er nog wat bebouwing aan de Oosterweg, die evenwijdig met de Langestraat loopt. In het dorp staan de dertiende eeuwse kerk en een tweetal korenmolens. De Noordhorner Schipsloot loopt vanaf het Hoendiep tot in het zuiden van het dorp. Deze waterweg was zowel gegraven voor de afwatering als om scheepvaart tot in het dorp mogelijk te maken.

1850-1940
In de tweede helft van de vorige eeuw vindt er verdichting en uitbreiding plaats langs het bestaande wegenpatroon. Aansluitend aan de bestaande bebouwing wordt in westelijke richting aan de heerweg naar Niezijl gebouwd.
Ook in zuidelijke richting aan de heerweg naar Zuidhorn komt bebouwing tot stand, voornamelijk daterend van na de eeuwwisseling. Verder vindt uitbreiding plaats aan de Noorderweg, de uitvalsweg naar Oldehove, en aan de Oosterweg.

Aan de Langestraat vormt zich een lint van bebouwing, dat bestaat uit woon- en winkelpanden, die in de dorpskern direct aan de verharding liggen en verder van de kern af een (kleine) voortuin hebben. De woningen variëren van eenvoudige arbeiderswoningen tot luxere burgerwoningen.
In 1939 wordt aan deze straat een MULO neergezet, die nog steeds als school in gebruik is.
Aan de Oosterweg komen vooral eenvoudige 'dertiger-jaren-woningen' met voortuin te staan. Verder staat er aan deze weg een uit ca. 1918 daterende witgepleisterde villa.

In het dorp wordt een zwembad aangelegd (verdwenen). Aan de Noorderweg komt in 1861 een begraafplaats. Eén van de korenmolens wordt in 1890 vervangen door de achtkantige bovenkruier 'Fortuna', die er nog steeds staat. De tweede korenmolen verdwijnt uit het dorpsbeeld.

Met het graven van het Van Starkenborghkanaal komt er een duidelijke scheiding tussen de dorpen Noordhorn en Zuidhorn. De Schipsloot is door de aanleg van het kanaal overbodig geworden en wordt gedeeltelijk gedempt. Langs het kanaal is wat bebouwing tot stand gekomen, bestaande uit eenvoudige 'dertiger-jaren-woningen'.

Na 1940 wordt de rijksweg omgelegd ten zuidwesten van het dorp, waardoor het doorgaande verkeer niet meer door het dorp hoeft. In het noorden is wat nieuwbouw tot stand gekomen.

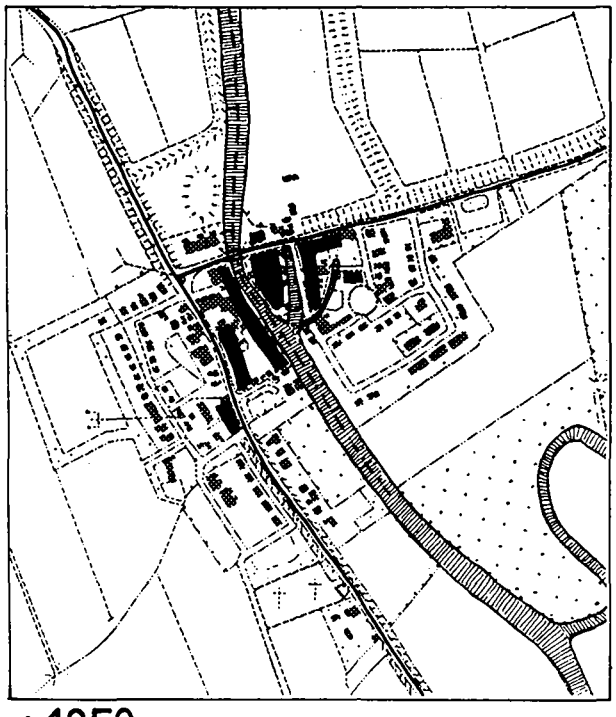

±1850

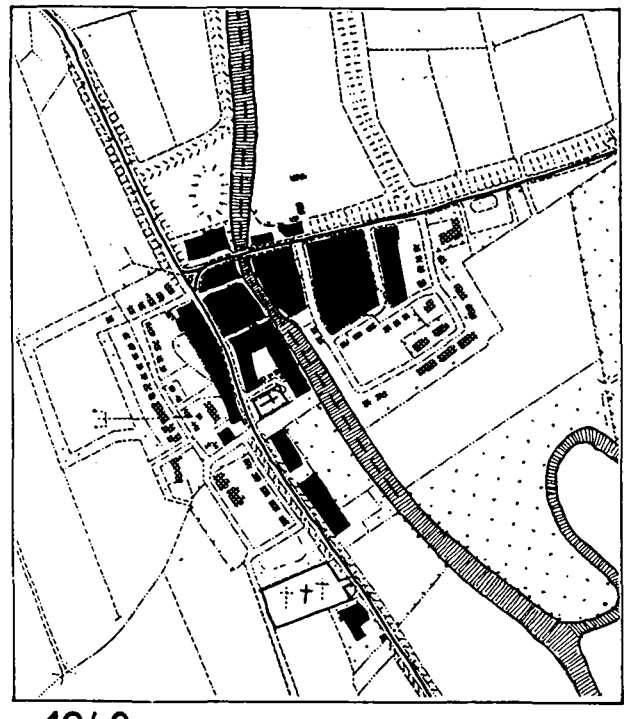

±1940

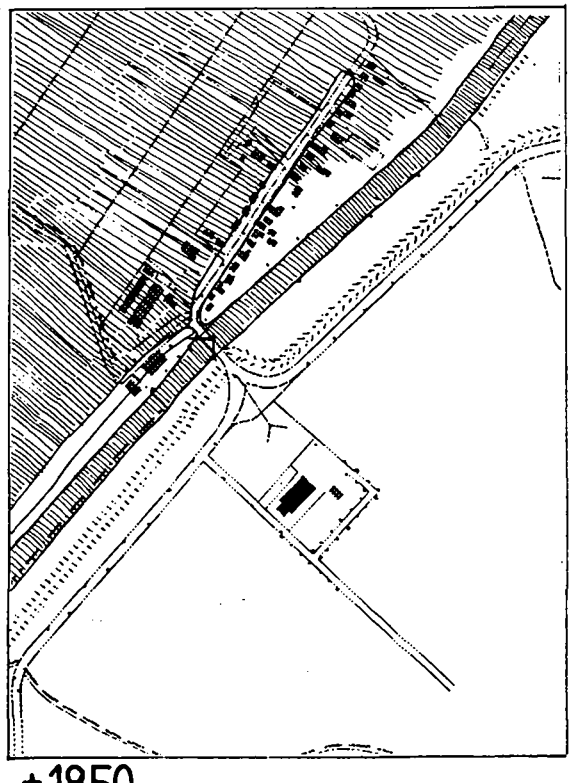

±1850

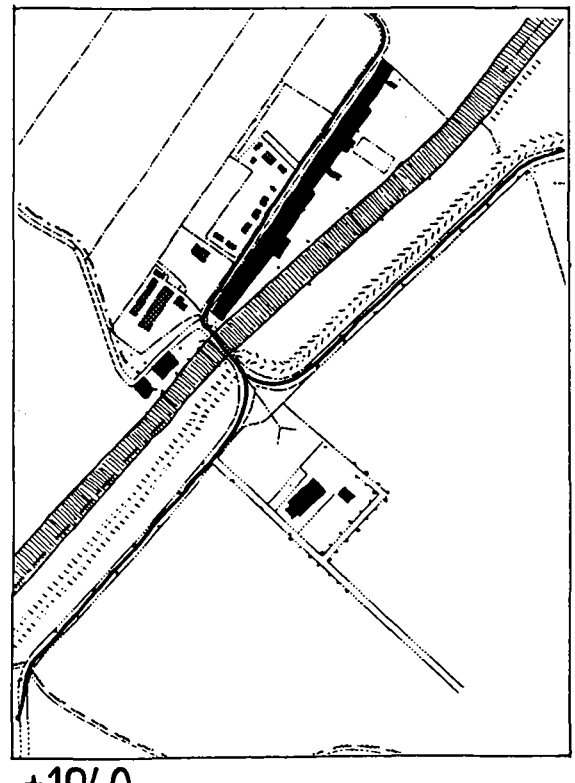

±1940

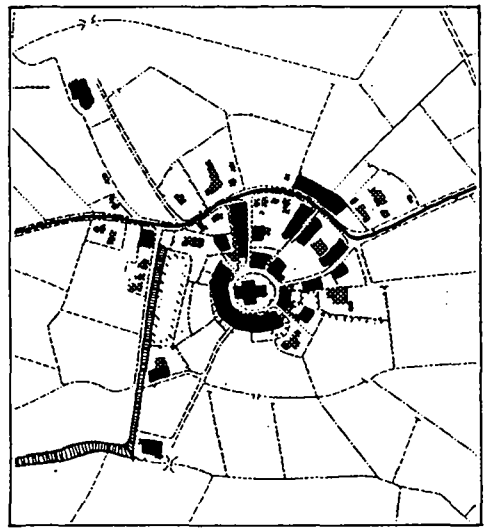

±1850

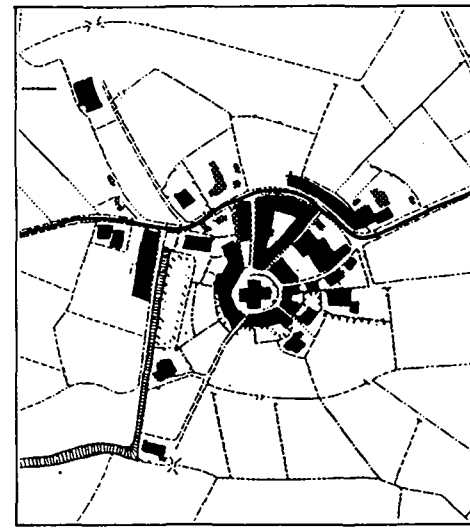

±1940

NIEHOVE

0 400M

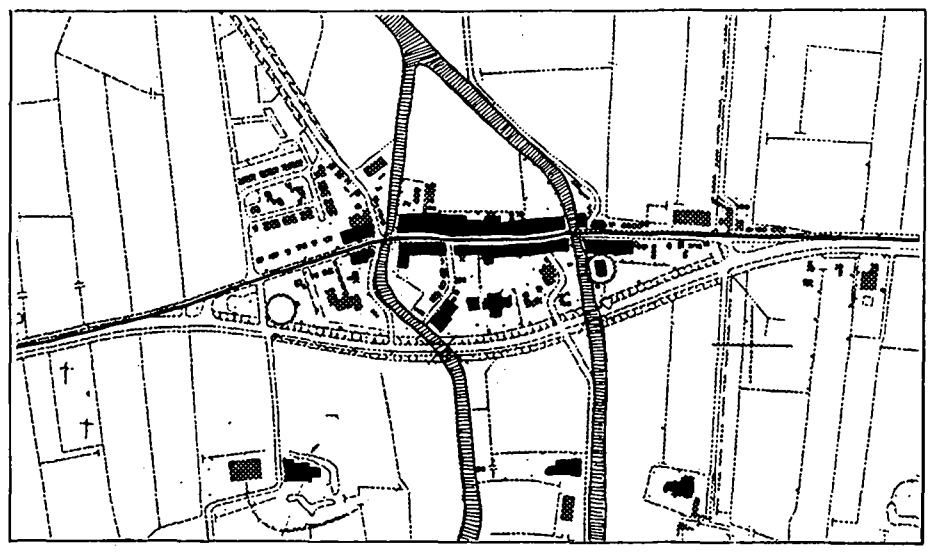

±1850

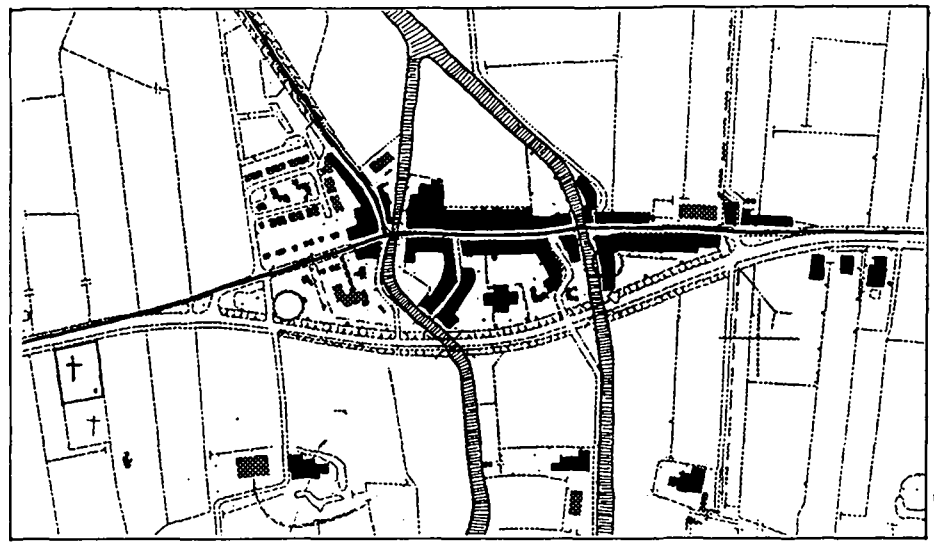

±1940

NIEZIJL

0 400M

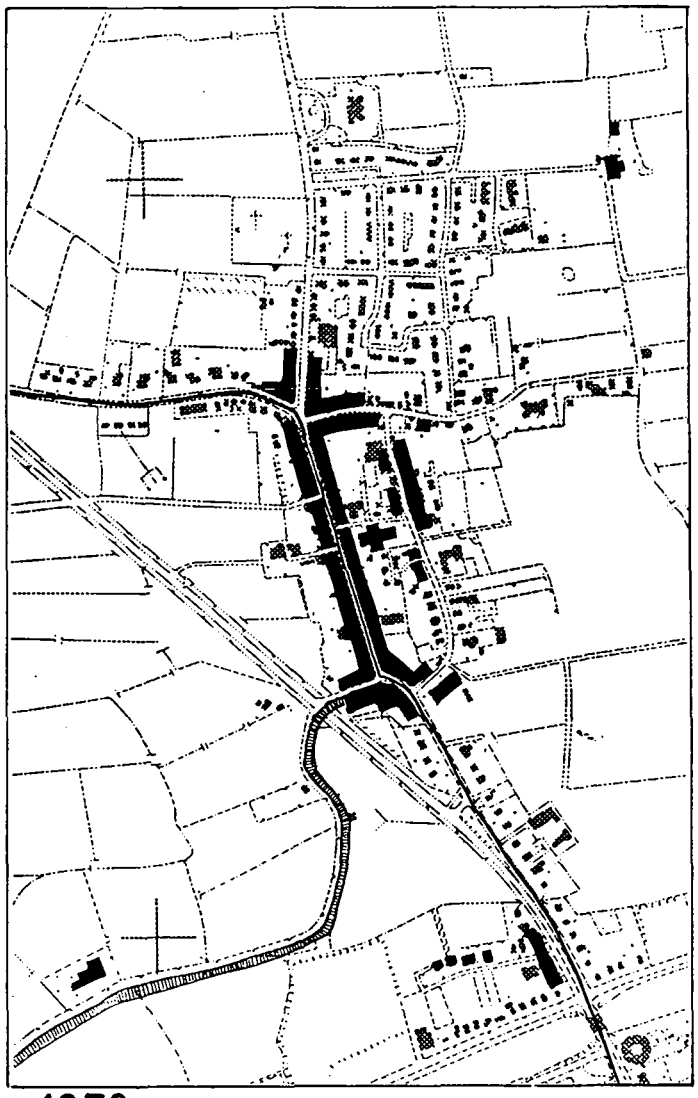

±1850

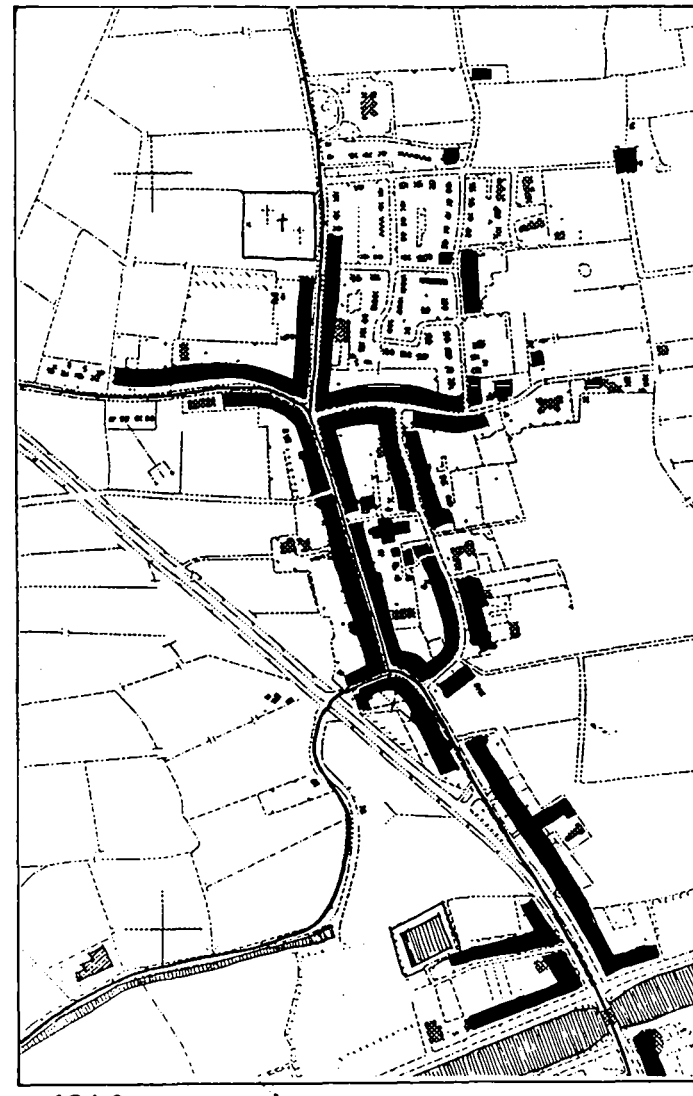

±1940

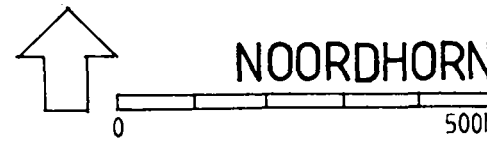

OLDEHOVE

Oldehove ligt in het noordoosten van de gemeente Zuidhorn aan het Oldehoofsche kanaal. Tot de gemeentelijke herindeling van 1 januari 1990 was het de hoofdplaats van de gemeente Oldehove. Het dorp ligt in de streek Humsterland.

Voor 1850
Voor 1850 bevindt de bebouwing zich geconcentreerd rondom de kerk (1664) met een kleine uitloop langs het in 1825 gegraven Oldehoofsche kanaal. In het dorp bevinden zich dan twee korenmolens die er beide nog steeds staan.

1850-1940
Naast verdichting en vervanging van de bebouwing in het centrum, vindt er in deze periode hoofdzakelijk in twee richtingen uitbreiding plaats: in oostelijke richting langs het water en in zuidelijke richting aan de Wilhelminastraat/Niehoofsterweg, de uitvalsweg naar Niehove.

In het centrum bestaat de bebouwing uit woon-, winkel- en bedrijfspanden, die overwegend direct aan de verharding liggen. Ook staan hier de wat luxere woonhuizen van de gegoede burgers.
Als hoofdplaats van de gemeente krijgt Oldehove in het begin van de twintigste eeuw een gemeentehuis, een uit twee bouwlagen opgetrokken symmetrisch pand, dat direct aan de verharding ligt. Na de gemeentelijke herindeling heeft dit gemeentehuis zijn functie heeft verloren.
Rond 1923 wordt aan de Schoolstraat een school voor het 'kleuter- en lager onderwijs' gebouwd, die nog steeds in gebruik is.

De bebouwing aan de Wilhelminastraat/Niehoofsterweg bestaat voornamelijk uit vrijstaande burgerwoningen met voortuin uit de periode 1910-1940. Meer naar het centrum toe liggen de panden dichter bij de weg.
Rond 1920 wordt aan de Wilhelminastraat een school gebouwd, die nog steeds in gebruik is. Bij deze school wordt een woning voor de schoolmeester neergezet. In 1926 wordt aan dezelfde straat een gereformeerde kerk neergezet met Amsterdamse School elementen, die iets terugwijkt uit de rooilijn.

Na 1940 wordt een deel van het Oldehoofsche kanaal gedempt; hier zijn grasperken aangelegd. Vooral in het westen van het dorp heeft nieuwbouw plaatsgevonden.

PIETERZIJL

Pieterzijl ligt in het westen van de gemeente Zuidhorn aan het Zijldiep. Dit Zijldiep is een gegraven waterweg die iets ten noorden van Visvliet van de Lauwers aftakt en zich ten noorden van Pieterzijl weer met de Lauwers verenigt.
In het Zijldiep werd in het begin van de vijftiende eeuw een sluis (de Pieterzijl) gelegd. Dit hing waarschijnlijk samen met de inpoldering van de polder Ruigewaard (nu Polder Vereniging Grijpskerk). De dijk liep toen van Niezijl via Kommerzijl naar Munnekezijl en Pieterzijl.
In 1471 werd ook het gebied ten westen van het Zijldiep, tegenwoordig Polder Lauwers Grijpskerk, ingepolderd.

1850-1940
Het dorpje Pieterzijl is ontstaan bij de sluis in het Zijldiep. Rond 1850 strekt de bebouwing zich uit langs de doorgaande weg, de Brugstraat/Lauwersweg. De bebouwing bestaat ondermeer uit woonhuizen, een school en een korenmolen (1835, nu verdwenen).

1850-1940
In de periode 1850-1940 vindt naast vervanging en verdichting op beperkte schaal uitbreiding plaats. Ondanks de geringe omvang van de kern is er sprake van geconcentreerde bebouwing met kleine erven of direct aan de verharding. Ten zuiden van de brug is de bebouwing op het water georiënteerd, terwijl aan de noordzijde de bebouwing met de achtertuinen aan het water grenst.

Uitbreiding vindt plaats in zuidelijke richting aan de doorgaande weg en aan de, hier haaks op staande, Westerwaarddijk. Deze lintbebouwing is ruimer gesitueerd dan de oude bebouwing: de erven zijn groter, evenals de afstand tot de weg. Deze woningen zijn meer gelijkvormig en bevinden zich op regelmatige afstand van elkaar.

In 1913 wordt aan de Lauwersweg een school gebouwd, een dicht op de weg staand gebouw, dat later in gebruik is genomen als gereformeerde kerk.

SAAKSUM

Saaksum ligt in het noordoosten van de gemeente Zuidhorn ten noorden van het Oldehoofsche kanaal. Het is een wierdedorp op een kwelderwal in de streek Humsterland. De wierde lijkt een mengvorm van een blokvormige en radiaire wierde: de blokvorm overheerst in de verkaveling, terwijl het deels cirkelvormige beloop van de ringweg aan een radiaire wierde doet denken.
Het dorp heeft een tweeledige structuur met een dichte dorpsbebouwing aan de westzijde en een meer open gebied

met boerderijen aan de oostzijde. Op de kruin van de wierde, bijna vier meter boven NAP, staat de kerk die in 1849 is gebouwd. De toren van de kerk stamt uit de zestiende eeuw.

In het dorp heeft een borg gestaan, die in 1583 door stad-Groningers is verwoest en daarna niet meer is opgebouwd. Het borgterrein ligt vlak naast de kerk op het midden van de wierde. Saaksum is door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg voorgedragen als beschermd dorpsgezicht.

Voor 1850
Voor 1850 bevinden zich op de oostzijde van de wierde vier boerderijen: direct ten zuiden van de kerk liggen de boerderijen Almaheerd en Themaheerd. De voorhuizen van deze boerderijen zijn naar het midden van de wierde gericht en de bedrijfsgedeelten naar de ringweg. Aan de zuidkant van de wierde ligt de Retkemaheerd. De vierde boerderij ligt aan de oostkant van de doorgaande weg, de Roodehaansterweg. Ook deze boerderijen liggen met het bedrijfsgedeelte aan de weg.

De overige dorpsbebouwing heeft zich op de westzijde van de wierde geconcentreerd, o.a. aan de opvaart van het Oldehoofsche kanaal.

1850-1940
In de MIP-periode heeft het bebouwingspatroon op de westzijde zich verder verdicht. De panden staan hier vrij dicht opelkaar aan de smalle straten, waardoor er sprake is van een sterk besloten karakter. Deze bebouwing bestaat uit eenvoudige woonhuizen. Aan de Roodehaansterweg worden in de jaren twintig twee ruime woningen neergezet.

De boerderijen worden tussen 1896-1926 van nieuwe, een- of tweekapsschuren voorzien. Van één boerderij is de schuur recent vernieuwd.

VISVLIET

Visvliet ligt in het uiterste zuidwesten van de gemeente Zuidhorn aan de Lauwers en het Visvlieterdiep. De Lauwers, die ten westen en noorden van het dorp kronkelt, vormt tevens de provinciegrens met Friesland. In de Lauwers was in de veertiende eeuw door monniken van het Friese Gerkesklooster een zijl gelegd. Over de Lauwers bouwden de monniken de Gerkesbrug. Later werd ook in het Visvlieterdiep een zijl gelegd.
Bij de sluizen en brug ontstond een kleine nederzetting, die Visvliet werd genoemd naar de visrijkdom van de Lauwers. Door het dorp loopt de oude heerweg, Heirweg-Eise Eisingastraat genoemd.

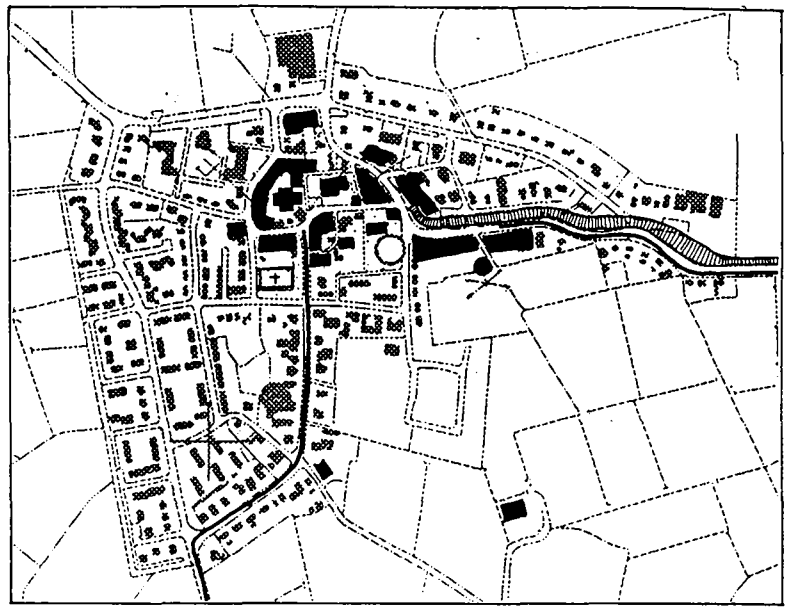

±1850

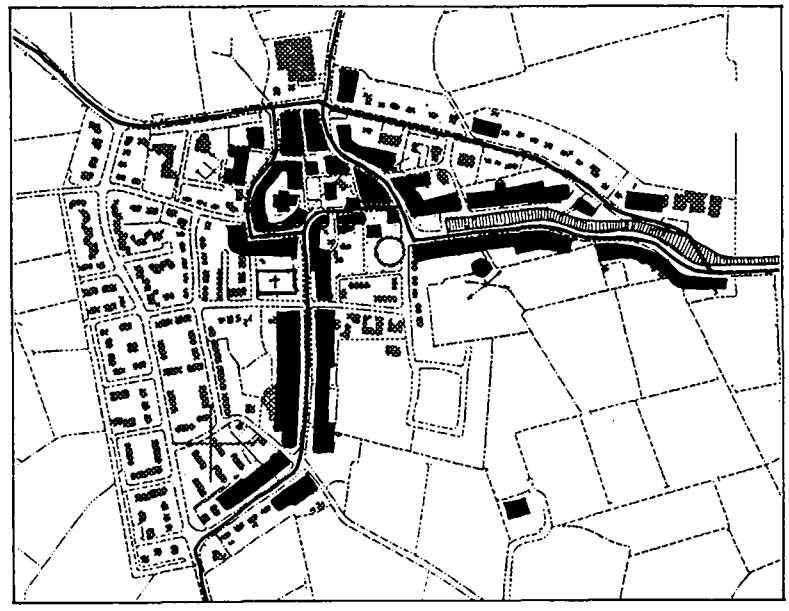

±1940

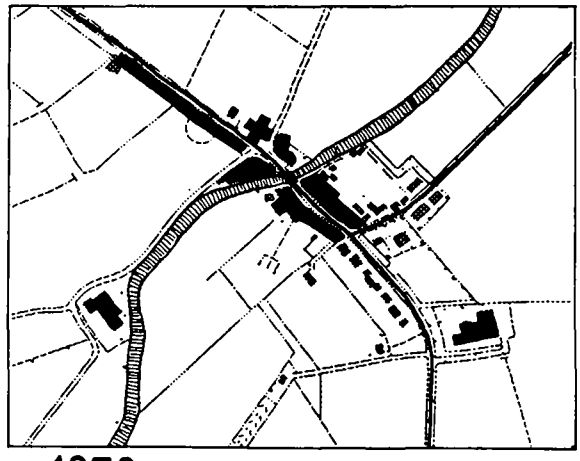

±1850

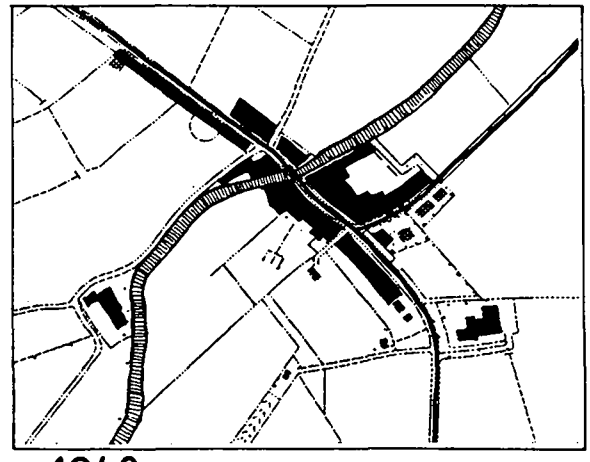

±1940

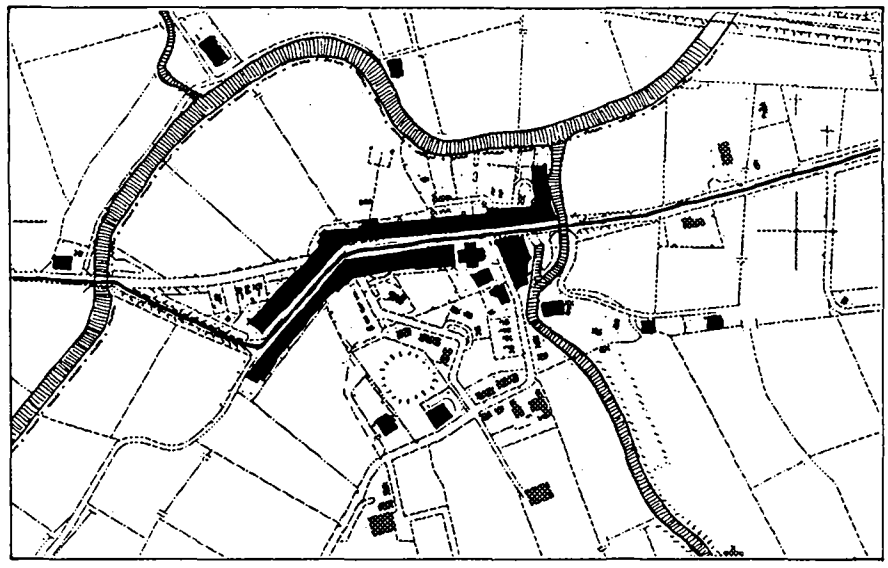

±1850

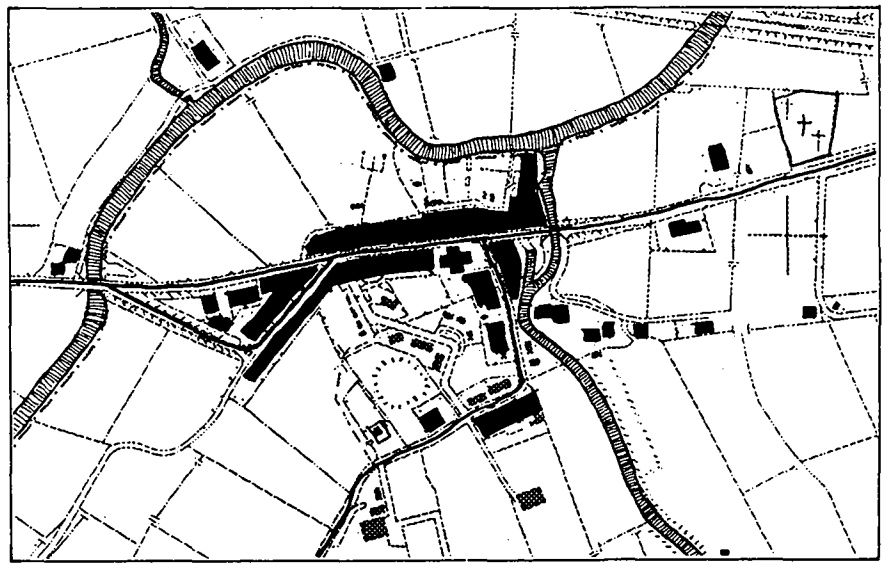

±1940

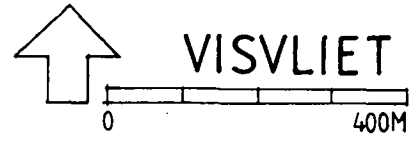

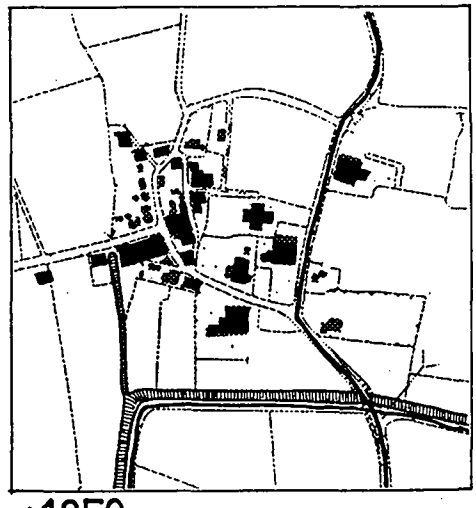

±1850

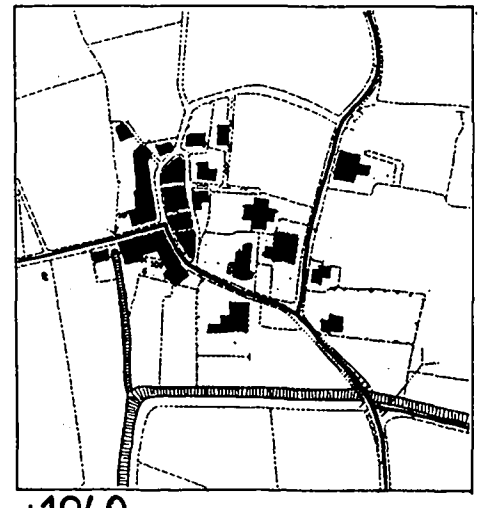

±1940

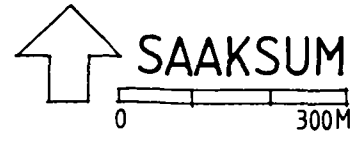

Voor 1850
Voor 1850 heeft zich een lint gevormd aan weerszijden van de Heirweg-Eise Eisingastraat. Hiertussen staat de vijftiende-eeuwse kerk. Verder is er langs het Visvlieterdiep nog wat bebouwing tot stand gekomen. Er staan twee korenmolens in het dorp (beide verdwenen).

1850-1940
In deze periode wordt de doorgaande weg, op de plaats waar hij een aantal bochten maakt, rechtdoor getrokken. Ten zuiden van het dorp wordt in 1866 de spoorlijn Groningen-Leeuwarden aangelegd, waaraan Visvliet in 1891 een station krijgt (afgebroken).
Tussen het dorp en het station wordt een verbindingsweg aangelegd, de Stationsweg, waaraan enige lintvorming optreedt. Hier worden in de jaren twintig door de woningbouwvereniging twee blokjes dubbele woningen gebouwd. Verder komen er aan de Stationsweg enkele vrijstaande 'dertiger-jaren-woningen' te staan.

Aan de Heirweg-Eise Eisingastraat ontstaat een lint van bebouwing, bestaande uit tamelijk eenvoudige woonhuizen die direct aan de verharding liggen of een voortuintje hebben. In 1875 wordt aan de Heirweg, ten oosten van de bebouwde kom, een begraafplaats aangelegd.
Verder wordt aan de Heirweg een school gebouwd. Dit pand stamt deels uit 1857, deels uit 1936. Sinds de jaren dertig is het in gebruik als gereformeerde kerk.

ZUIDHORN

Zuidhorn ligt in het zuiden van de gemeente Zuidhorn aan de oude verbindingsweg tussen Groningen en Leeuwarden en aan het Van Starkenborghkanaal. In het westen loopt de Schipsloot, de verbinding tussen het dorp en het Hoendiep. Evenals het ten noorden van het Van Starkenborghkanaal gelegen Noordhorn ligt ook Zuidhorn op De Gast, een zandopduiking in het laaggelegen veengebied.

Het dorp vervult sinds het begin van de negentiende eeuw een centrumfunctie voor het Westerkwartier, wat te danken is aan de centrale ligging en de goede bereikbaarheid. Het ontwikkelde zich tot een klein politiek en bestuurlijk centrum. Al van de oorspronkelijke gelijknamige gemeente was Zuidhorn de hoofdplaats en dat is na de gemeentelijke herindeling zo gebleven.

Voor 1850
Voor 1850 is de dorpsbebouwing vrij beperkt en bestaat o.a. uit de twaalfde-eeuwse kerk en een molen. Ten noorden van de bebouwing ligt de Hanckemaborg en in het zuiden ligt de in verval geraakte Klinckemaborg.

1850-1940
In de MIP-periode vindt er uitbreiding van de bebouwing plaats. Diverse overheidsdiensten vestigen zich in Zuidhorn, zoals het belastingkantoor, het waterschap, het gemeentebestuur, het kantongerecht, de politie en de posterijen. Ook wordt Zuidhorn een geliefde vestigingsplaats voor renteniers en middenstanders. In deze periode worden de borgen afgebroken en komt ook op de voormalige borgterreinen woonbebouwing tot stand.
In 1866 wordt de spoorlijn Groningen-Leeuwarden aangelegd, waaraan ook Zuidhorn een station krijgt (afgebroken in de jaren zeventig en vervangen door een nieuw gebouw).

Uitbreiding vindt echter vooral plaats aan het noordelijke deel van de heerweg, De Gast genoemd. In 1883 wordt aan deze straat het kantongerecht gebouwd. Dit gebouw in neo-gotische stijl is een ontwerp van architect J.F. Metselaar en doet nu dienst als muziekschool.
Daarnaast vormt deze doorgaande verbinding met zijn eikebomen aan weerszijden een aantrekkelijke vestigingsplaats voor rentenierende boeren. Deze laten hier hun villa's bouwen, aanvankelijk vooral in traditionele stijl (symmetrisch) met neo-classicistische of eclecticistische elementen, later ook in andere stijlen met vrijere plattegronden.

Een aantal van de luxe woningen en villa's is het ontwerp van de architect Klaas Siekman. Deze is ook de ontwerper van de Vaktekenschool uit 1908 (nu woonhuis). Dit gebouw vertoont elementen van de chalêtstijl.
Een uit 1844 daterende kerk aan de Gast wordt in 1929 door de architect Van Elmpt verbouwd; ook de ernaast gelegen pastorie is een ontwerp van Van Elmpt. Verder wordt aan De Gast nog een aantal luxe 'dertiger-jaren-woningen' gebouwd.

Terwijl de rijke burgers zich aan De Gast vestigen, vindt de woningbouw voor de minder gegoeden plaats op de voormalige borgterreinen en in het gebied bij de Schipsloot. Hier komen overwegend vrij eenvoudige burger- en arbeiderswoningen te staan.

In het gebied tussen De Gast en het spoor (Wilhelminalaan e.o.) ontstaat een wijkje met luxere burgerwoningen uit het eind van de jaren twintig en jaren dertig. Rond 1930 wordt aan de Wilhelminalaan een marechausseekazerne gebouwd naar een ontwerp van de architect K. Siekman. Dit gebouw is nu in gebruik als politiebureau en woning.

Behalve woningen worden er in deze periode ook diverse winkels en bedrijven in het dorp gebouwd. In de driehoek De Gast-spoorweg-Boslaan wordt in 1877 een sigarenfabriek neergezet. Bij het fabrieksgebouw wordt

een directeurswoning en een achttal arbeiderswoningen gebouwd. In de crisistijd van de jaren dertig wordt de fabriek gesloten. In 1961 worden het fabrieksgebouw en de arbeiderswoningen gesloopt. Alleen de directeurswoning staat er nog.
Een tweede fabriek was de stoomgrutterij 'De Zevenster', waar haver en gort werden gepeld en koren en mosterd werden gemalen. Hiervan staan de pakhuizen uit plm. 1880 er nog steeds; ze worden nu gebruikt als opslagplaats voor veevoer.

De overheidsgebouwen concentreren zich aan de Hoofdstraat, het zuidelijke deel van de heerweg. In 1908 wordt hier een postkantoor gebouwd, een neo-gotisch pand naar een ontwerp van C.H. Peters. Een jaar later wordt aan de Hoofdstraat het rijksbelastingkantoor gebouwd, waarvan het middelste deel het kantoor was met aan weerszijden woningen voor de belastingontvangers. Dit gebouw is een ontwerp van K. Siekman en is tegenwoordig een kantoor.
Eveneens van 1909 is het kantoor van het waterschap Westerkwartier. Hiertegenover wordt in 1916 het gemeentehuis van Zuidhorn gebouwd, een neo-gotisch pand naar een ontwerp van Siekman. Naast het gemeentehuis staat het hotel-restaurant 'In 't Holt' (ca. 1880). Verder staat aan de Hoofdstraat een fraai voorbeeld van het zogenaamde Nieuwe Bouwen, de woning 'Linea Recta' uit 1925 naar een ontwerp van L.C. van der Vlugt.

Met de aanleg van het Van Starkenborghkanaal tussen 1929-1938 kreeg Zuidhorn een prima waterverbinding met o.a. de stad Groningen. Wel zorgde dit kanaal voor een duidelijke scheiding tussen de dorpen Zuidhorn en Noordhorn. Over het kanaal ligt nog steeds de originele spoorbrug uit de jaren dertig.

Zuidhorn is in de naoorlogse periode sterk gegroeid, vooral in het westelijk deel is veel nieuwbouw gekomen. Van woonplaats van rentenierende boeren veranderde het dorp na 1960 in een geliefde forensenplaats.
In 1951 werd de rijksweg E10 van Groningen naar Leeuwarden ten westen van het dorp omgelegd, zodat het doorgaande verkeer niet meer door het dorp hoeft. In de jaren zeventig is er in de Molenstraat, Schoolstraat, Kikkerstraat, Jellemaweg, Brilweg en Nieuwstraat nogal wat oude bebouwing afgebroken en vervangen door nieuwbouw.

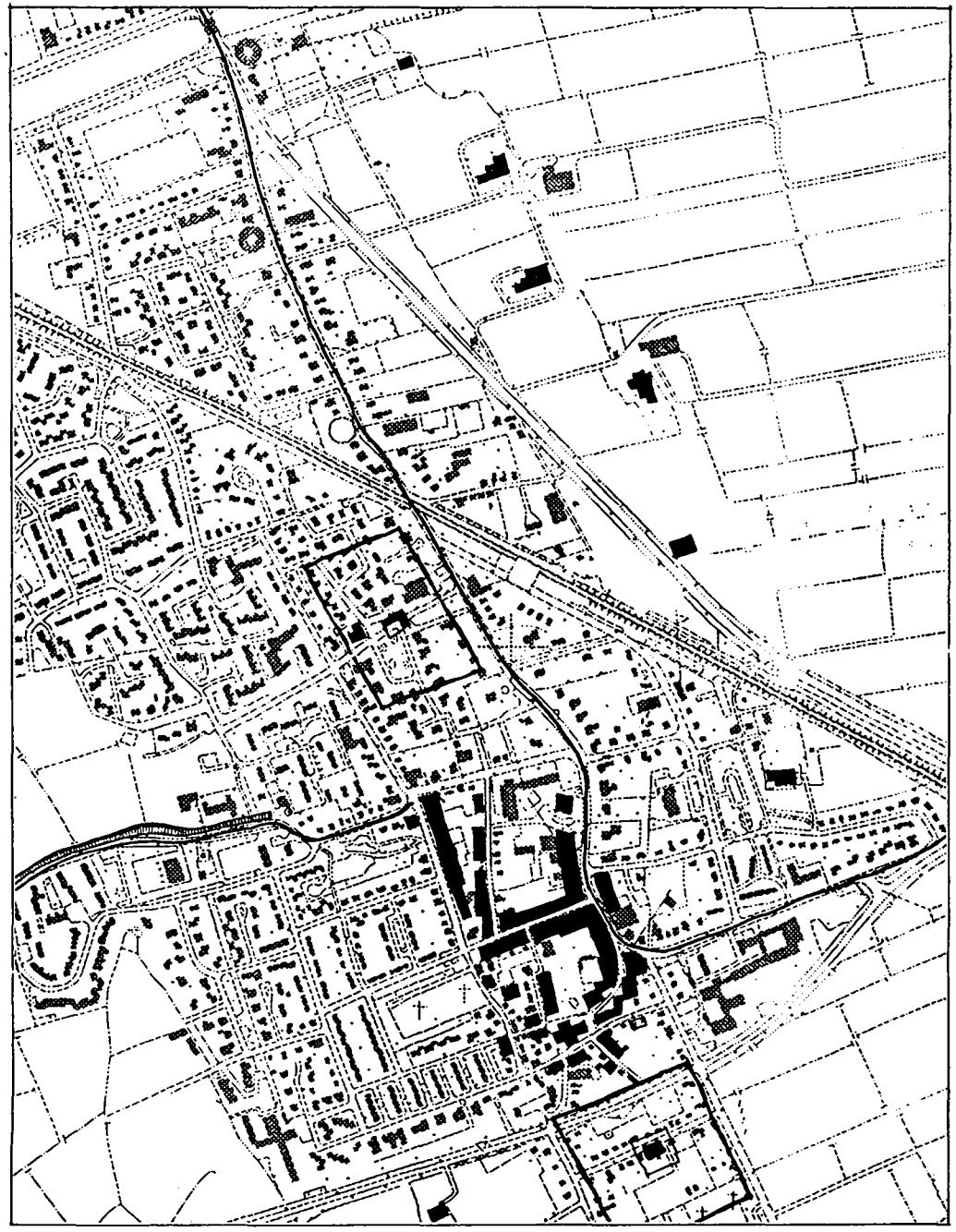

±1850

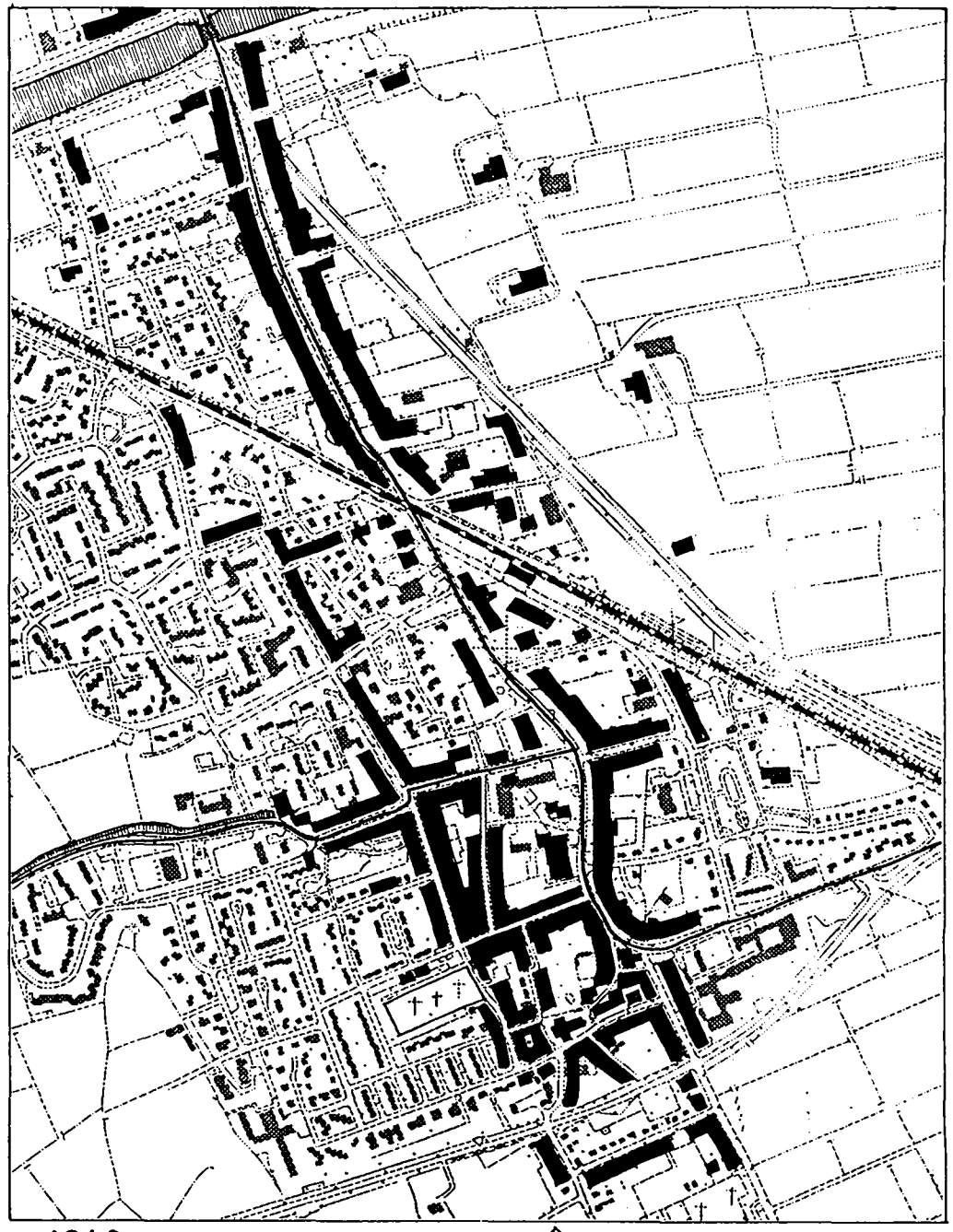

±1940

ZUIDHORN

0 500M

5.3 Verspreide bebouwing

De verspreide bebouwing in de gemeente Zuidhorn bestaat o.a. uit de gehuchten Aalsum, Balmahuizen, De Poffert, Diepswal, Englum, Fransum, Frytum, Gaarkeuken, Heereburen, Hoekje, Kenwerd, Noorderburen, Okswerd, Ruigezand en Selwerd en verder uit verspreid liggende woningen en boerderijen.
De meeste gehuchten bestaan uit groepjes boerderijen, waar soms nog een paar woningen bij staan en in een enkel geval een kerk (Fransum) of wat bedrijvigheid (Gaarkeuken).

De ligging en vorm van de gehuchten hangt nauw samen met de ontstaansgeschiedenis van het landschap. In de streken Humsterland (voormalige gemeente Oldehove) en Middag (vroeger gemeente Aduard) liggen de gehuchten, net als de meeste dorpen, op wierden. Voorbeelden hiervan zijn Aalsum, Englum, Fransum, Frytum, Kenwerd en Selwerd.
Na de bedijking van Humsterland en Middag was de voortdurende dreiging van de zee weg en werd het mogelijk om boerderijen in het vlakke land te bouwen. Voorbeelden hiervan zijn Balmahuizen, Heereburen en Noorderburen. Soms werden boerderijen vlak achter de dijk gebouwd, zoals de reeks boerderijen van Okswerd. In de nieuwe polders van de Lauwersboezem werd meestal aan de weg of achter de dijk gebouwd, zoals Hoekje aan de Oosterwaarddijk en de boerderijenreeks van Ruigezand langs de Teenstraweg.

In het zuiden van de gemeente hebben vooral de waterwegen een belangrijke rol gespeeld bij het ontstaan van gehuchten. Langs het Hoendiep ligt bijvoorbeeld de reeks boerderijen van Diepswal en bij de kruising Hoendiep/De Gave/Zuidwending ligt De Poffert.
Aan het Van Starkenborghkanaal, ten zuiden van Grijpskerk, ligt Gaarkeuken. Dit gehucht is ontstaan bij de schutsluizen die bij de kruising van het Hoendiep, het Wolddiep, het Poeldiep en het Hoerediep werden gelegd. De bemanning van de schepen die voor de sluizen moesten wachten, ging hier van boord voor een versnapering; hierdoor kreeg het gehucht zijn naam. De uit de jaren twintig daterende sluizen bij Gaarkeuken (zie ook paragraaf 4.2) liggen er nog steeds, maar zijn niet meer in gebruik. De nieuwe sluizen zijn van na de Tweede Wereldoorlog.

6 Inventarisatie stedebouw en bouwkunst

De inventarisatie van stedebouw en bouwkunst heeft als doel inzicht te krijgen in de stedebouwkundige ontwikkelingen die binnen de gemeente hebben plaatsgevonden en in wat er aan waardevolle structuren, complexen en objecten bewaard is gebleven.
De inventarisatie bestaat uit een stedebouwkundig veldonderzoek en een inventarisatie van de bouwkunst.

6.1 Stedebouwkundig veldonderzoek

Door middel van een stedebouwkundig veldonderzoek worden de globale bevindingen over de ontwikkelingen binnen de verschillende kernen in de gemeente geverifieerd.
Wanneer er in een nederzetting in de periode 1850-1940 een noemenswaardige ruimtelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden wordt deze op basis van een stedebouwkundige typologie in kaart gebracht. De stedebouwkundige typologie kent een hoofdindeling naar oorspronkelijke functie en ruimtelijke opbouw. Ze onderscheidt de volgende gebieden:

1 stedelijk ingerichte gebieden
1.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
1.2 stedelijke villagebieden

2 niet-stedelijk ingerichte gebieden
2.1 algemeen (functie: gemengd of wonen)
2.2 tuinwijkachtige ontwikkelingen (functie: wonen)
2.3 villagebieden (functie: wonen)

3 gebieden zonder woonfunctie
3.1 industriegebieden (functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer)
3.2 groene gebieden (functie: openluchtrecreatie, begraafplaatsen etc.)

andere aanduidingen:
-lineaire ontwikkelingen (functie: gemengd of wonen)
-bestaande kern voor 1850
-gereconstrueerd gebied
-hoofdinfrastructuur

In de gemeente Zuidhorn hebben alleen in Zuidhorn en Grijpskerk vermeldenswaardige uitbreidingen plaatsgevonden (zie hoofstuk 5.2). De stedebouwkundige typologieën van beide dorpen zijn op de volgende twee pagina's in kaart gebracht.
Bij de rest van de dorpen in de gemeente is een stedebouwkundige typologie achterwege gelaten omdat daar slechts sprake is van verdichting langs het in 1850 al aanwezige stratenpatroon en/of uitbreiding langs bestaande (doorgaande) wegen.

STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

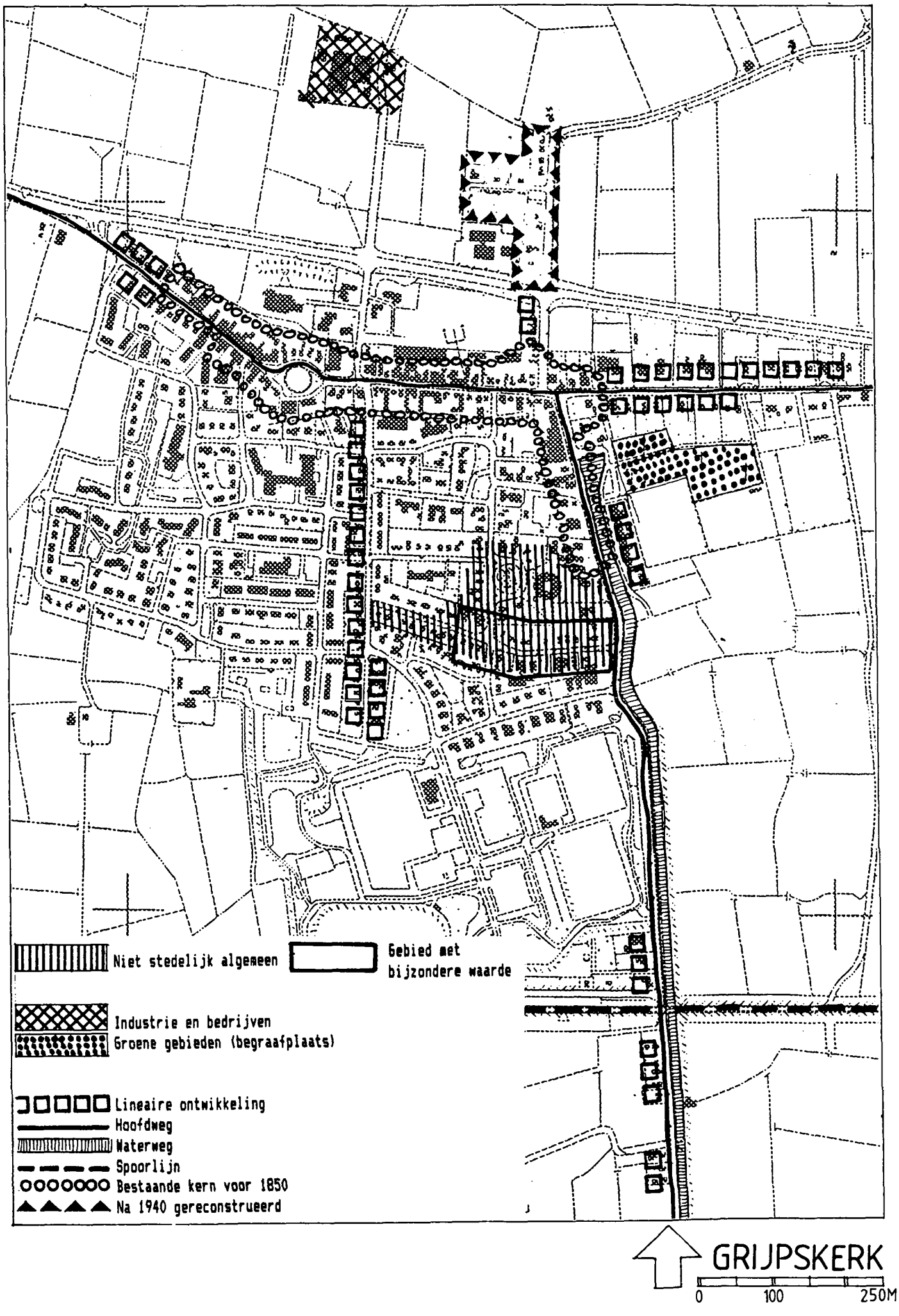

STEDEBOUWKUNDIGE TYPOLOGIE

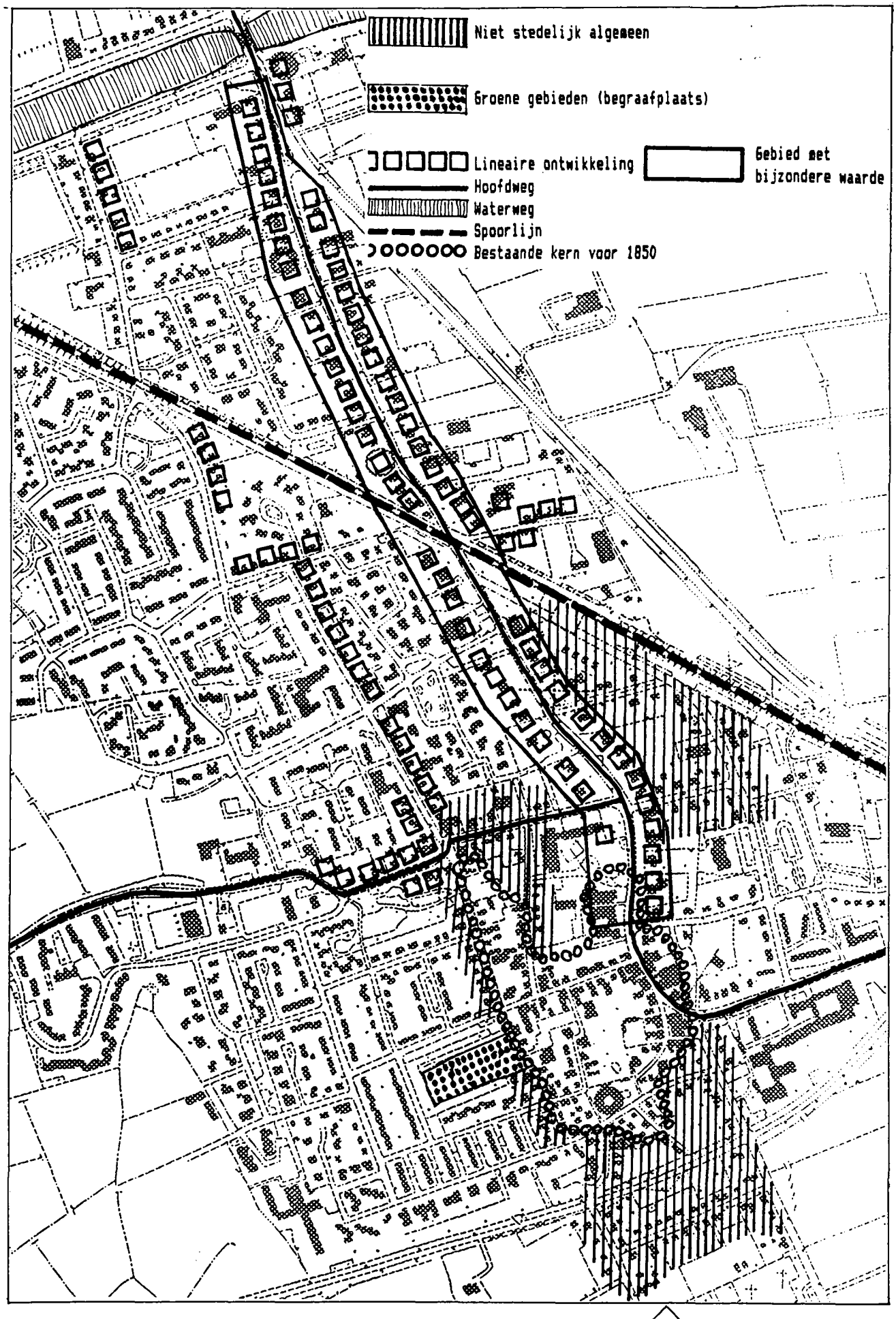

6.2 Gebieden met bijzondere (stedebouwkundige) waarden

Op basis van de locale inventarisatie en het stedebouwkundig veldonderzoek kan worden besloten een bepaald gebied als 'bijzonder' aan te duiden. Een dergelijke waardering heeft als doel enig onderscheid aan te brengen in de aard en kwaliteit van de grote hoeveelheid bebouwd oppervlak in de periode 1850-1940. Om zo'n gebied aan te kunnen duiden zijn de volgende criteria ontwikkeld:

1 intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit
2 bijzondere historische betekenis
3 stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving
4 gaafheid (van de onder 1 t/m 3 genoemde kwaliteiten)
5 zeldzaamheid (van de onder 1 t/m 3 genoemde kwaliteiten)

In de gemeente Zuidhorn zijn twee gebieden aangemerkt als bijzonder gebied. In Zuidhorn zelf betreft dit 'De Gast' en in Grijpskerk het gebied Kastanjelaan-Nicolaas Grijpstraat-Nicolaas Grijpplein (zie kaartjes met stedebouwkundige typologie).

Gebied 1: De Gast (Zuidhorn)

Dit gebied omvat het deel van de Hoofdstraat ten noorden van de kern, het verlengde hiervan (De Gast) tot aan het Van Starkenborghkanaal, alsmede twee straten ten oosten hiervan (Wilhelminalaan en Burgemeester de Vrieslaan). De naam "De Gast" is ontleend aan de gelijknamige zandopduiking in het laaggelegen veengebied. Over deze verhoging in het landschap loopt de oorspronkelijke 'heerweg' van Groningen naar Leeuwarden. Deze doorgaande verbinding wordt in Zuidhorn aan weerskanten geflankeerd door eikebomen.

Rond het midden van de negentiende eeuw is het gebied nog onbebouwd. Pas na de aanleg van de spoorlijn in 1866 ontwikkelt zich aan weerskanten van de 'heerweg' lintvormige bebouwing (zie paragraaf 5.2). Deze bestaat uit enige bedrijvigheid en overheidsgebouwen, maar vooral uit luxe woningen en villa's voor rentenierende boeren (en later forenzen) die De Gast beschouwen als aantrekkelijke vestigingsplaats.

In het begin worden de luxe woningen worden nog op de traditionele manier gebouwd, dat wil zeggen met de deur en gang in het midden, kamers aan weerszijden en met een schilddak: het zogenaamde symmetrische type. Vaak hebben deze panden neo-classicistische of eclecticistische elementen.
In de periode 1900-1930 worden aan De Gast villa's gebouwd met een vrijere plattegrond en samengestelde daken, vaak met een serre, balkon en erker en soms met

Jugendstil- of chalêtstijl-elementen. Een aantal hiervan wordt gebouwd naar een ontwerp van de architect Klaas Siekman, die ook de ontwerper is van verschillende andere gebouwen in het gebied.
Na 1930 worden aan De Gast ook nog luxe burgerwoningen gebouwd, zogenaamde 'dertiger-jaren-woningen'. Ook het gebied tussen de hoofdweg en de spoorlijn (Wilhelminalaan, Burgemeester de Vrieslaan, Stationsstraat) wordt in de jaren '30 ingevuld met luxe burgerwoningen.

Het bijzondere van De Gast wordt vooral gevormd door de gaafheid en de verscheidenheid van de bebouwing, die voor het grootste deel bestaat uit villa's en luxere burgerwoningen. Het gebied vormt een staalkaart van architectuurstijlen.
Mede als gevolg van het verleggen van het tracé van de doorgaande weg aan het begin van de jaren '50 heeft De Gast het oorspronkelijke karakter grotendeels behouden. De oude weg vormt nu nog slechts de verbinding tussen de kern van het dorp en het Van Starkenborghkanaal.

Gebied 2: Kastanjelaan-Nicolaas Grijpstraat-Nicolaas Grijpplein (Grijpskerk)

Dit gebied omvat het oostelijk deel van de Kastanjelaan, het zuidelijk deel van de Nicolaas Grijpstraat en het Nicolaas Grijpplein.
In 1929 wordt tussen de Jonkerslaan en de Poelweg, de Kastanjelaan aangelegd. Dit betekende een doorbraak van de traditionele lintbebouwing langs de uitvalswegen. De aanleg van de Kastanjelaan was min of meer het alternatief voor het doortrekken van de Jonkerslaan naar het station, maar was toch vooral bedoeld om in de behoefte van bouwterrein te voorzien.
Aan het oostelijk deel van de Kastanjelaan komen vrijstaande en dubbele 'jaren-dertig-woningen' te staan, soms versierd met Amsterdamse school elementen. De woningen bevinden zich op dezelfde rooilijn en hebben een voortuin.
De Kastanjelaan heeft nog zijn oorspronkelijke indeling en bestrating: aan weerszijden van de weg bevindt zich een grasstrook met kastanjebomen (deels vervangen door jonge exemplaren) en tussen de bomenrij en de voortuinen bevindt zich een trottoir.

Haaks op de Kastanjelaan wordt in de jaren dertig in noordelijke richting de Nicolaas Grijpstraat aangelegd, genoemd naar de 'stichter' van het dorp. Aan de oostkant hiervan wordt het Nicolaas Grijpplein aangelegd. Dit bestaat uit een open ruimte die beplant is met gras, bomen en struiken. Hieromheen loopt een weg in de vorm van een halve cirkel, die zich afsplitst van en weer aansluit op de Nicolaas Grijpstraat.
Aan het zuidelijk deel van de Nicolaas Grijpstraat

worden burgerwoningen met voortuinen gebouwd. Aan de 'kop' van het plein verrijst in 1938 een gereformeerde kerk met pastorie. De woonbebouwing aan het plein is van na de Tweede Wereldoorlog.

Het bijzondere van het gebied zit vooral in de ruime en min of meer planmatige opzet, die er ten tijde van de aanleg voor zorgde dat de lineaire ontwikkeling langs de zuidelijke uitvalswegen doorbroken werd. Daarnaast dragen de nog aanwezige oorspronkelijke indeling en bestrating van de Kastanjelaan in belangrijke mate bij aan het bijzondere karakter van het gebied.

Criteria voor aanduiding van gebieden met bijzondere waarden

	Gebied 1	Gebied 2
I Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:		
1 kwaliteit van het ruimtelijk concept		+
2 betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen		+
3 betekenis vanwege architectonische/architectuur-historische kwaliteiten	+	+
4 betekenis vanwege specifieke vorm voor specifiek functionele ontwikkeling.		
II Bijzondere historische betekenis, zoals:		
1 structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling	+	
2 betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken		
3 betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering).		
III Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:		
1 betekenis als onderdeel van een groter geheel	+	
2 betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving	+	
3 betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel.		

IV	Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+	+
V	Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+*	+*

* op regionale schaal

6.3 Inventarisatie van de bouwkunst

De inventarisatie van de bouwkunst heeft als doel de (meest) kenmerkende objecten en complexen voor de ruimtelijke, functionele en architectuur-historische ontwikkelingen in de periode 1850-1940 vast te leggen. Essentieel voor de inventarisatie is dat ze 'breed' wordt uitgevoerd. Omdat er in de periode 1850-1940 erg veel gebouwd is heeft de Rijksdienst voor Monumentenzorg als uitgangspunt geformuleerd dat er bij de selectie van objecten/complexen sprake moet zijn van een "herkenbare mate van representativiteit voor de cultuurhistorische ontwikkelingen van de betreffende bouwperiode in de ruimste zin van het woord".

Om het wat overzichtelijker te maken is voor de inventarisatie in de provincie Groningen een onderscheid gemaakt tussen twee categorieën objecten/complexen:

1 die objecten/complexen die een sociaal, economisch of cultuur-historisch belang vertegenwoordigen. Binnen deze categorie vallen objecten/complexen als fabrieken, scholen, kerken, bruggen, boerderijen etc.

2 die objecten die een representatief beeld geven van de woonbebouwing in de verschillende gemeenten.
Daarnaast kan er bij beide categorieën sprake zijn van een extra, de architectonische kwaliteit betreffende, waardering.

Als algemene regel bij de selectie van deze twee categorieën bouwwerken geldt dat ze gaaf moeten zijn. Dat wil zeggen, er mogen aan het bouwwerk geen ingrepen hebben plaatsgevonden die het in zijn grondvorm hebben aangetast. (Gaaf betekent dus niet per se: goed onderhouden.) Er zijn natuurlijk uitzonderingen op de regel. Het gaat dan om voorbeelden van objecten/complexen die zeer schaars zijn in de provincie als geheel of in de gemeenten afzonderlijk. Bij dergelijke voorbeelden wordt het criterium gaafheid vervangen door dat van schaarsheid/zeldzaamheid.

Hierna volgt een aantal kaartjes waarop de in deze gemeente geïnventariseerde objecten met een stip zijn aangegeven (een open stip wil zeggen: dit object heeft geen eigen inventarisatieformulier; het is opgenomen op het formulier van een ander object).

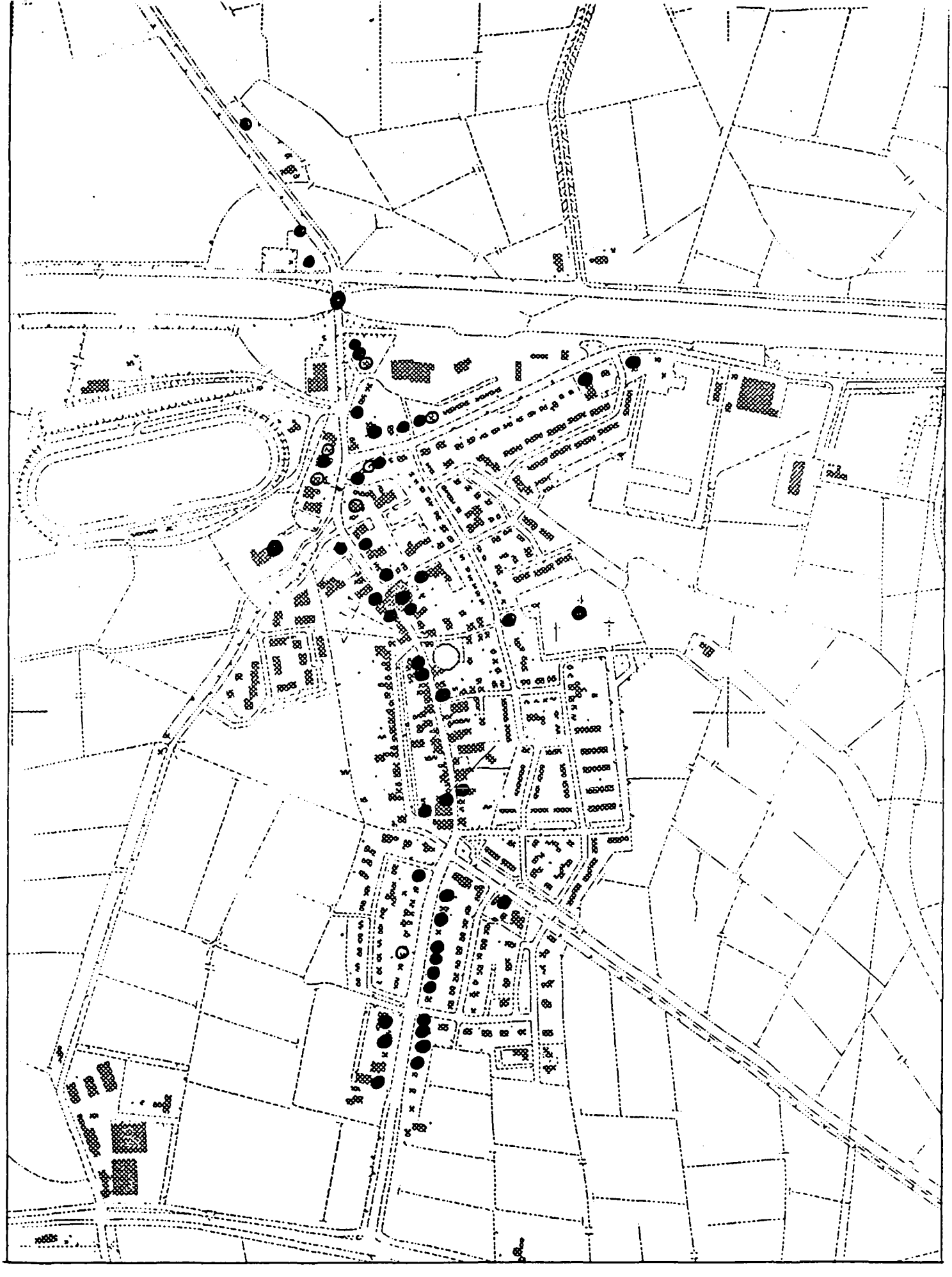

Aduard

0 250m

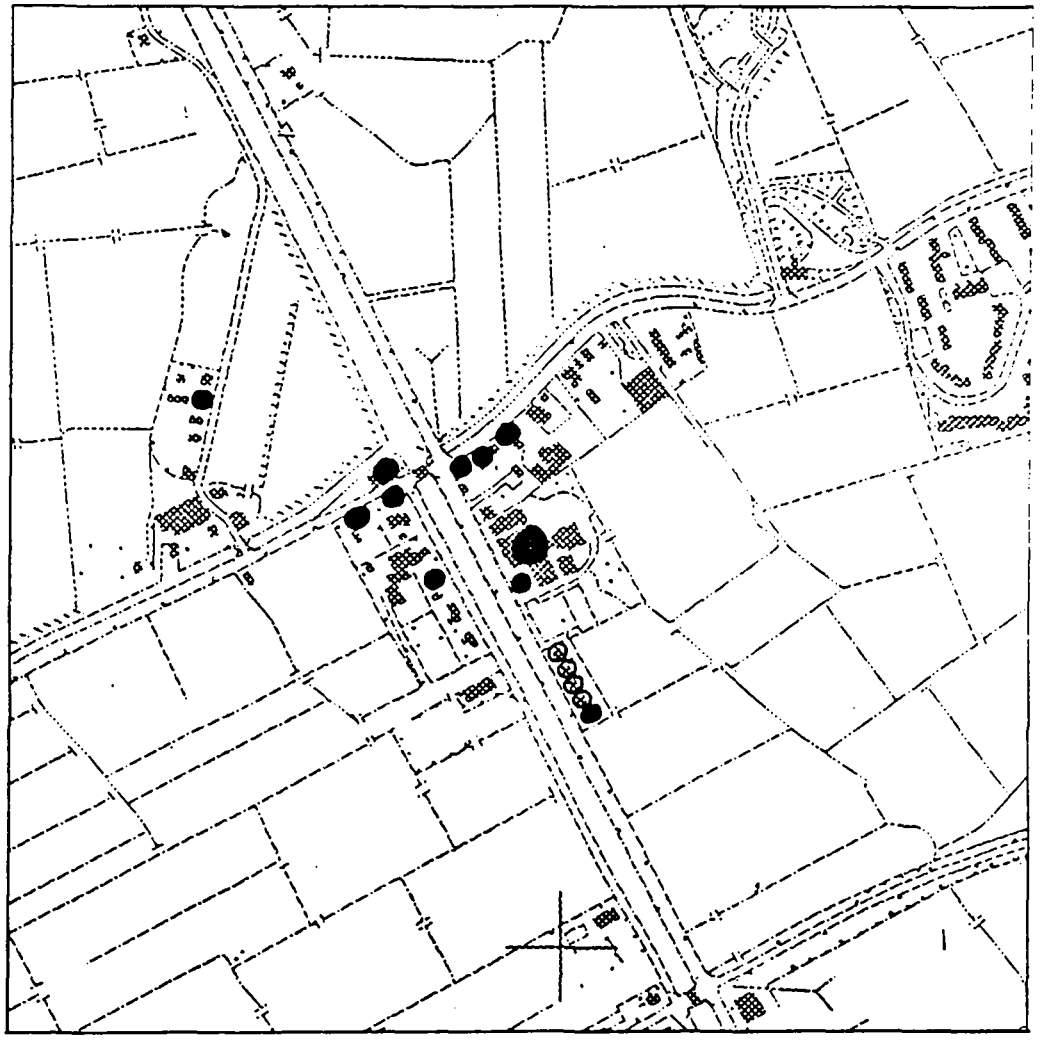

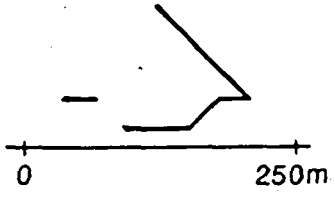

Briltil

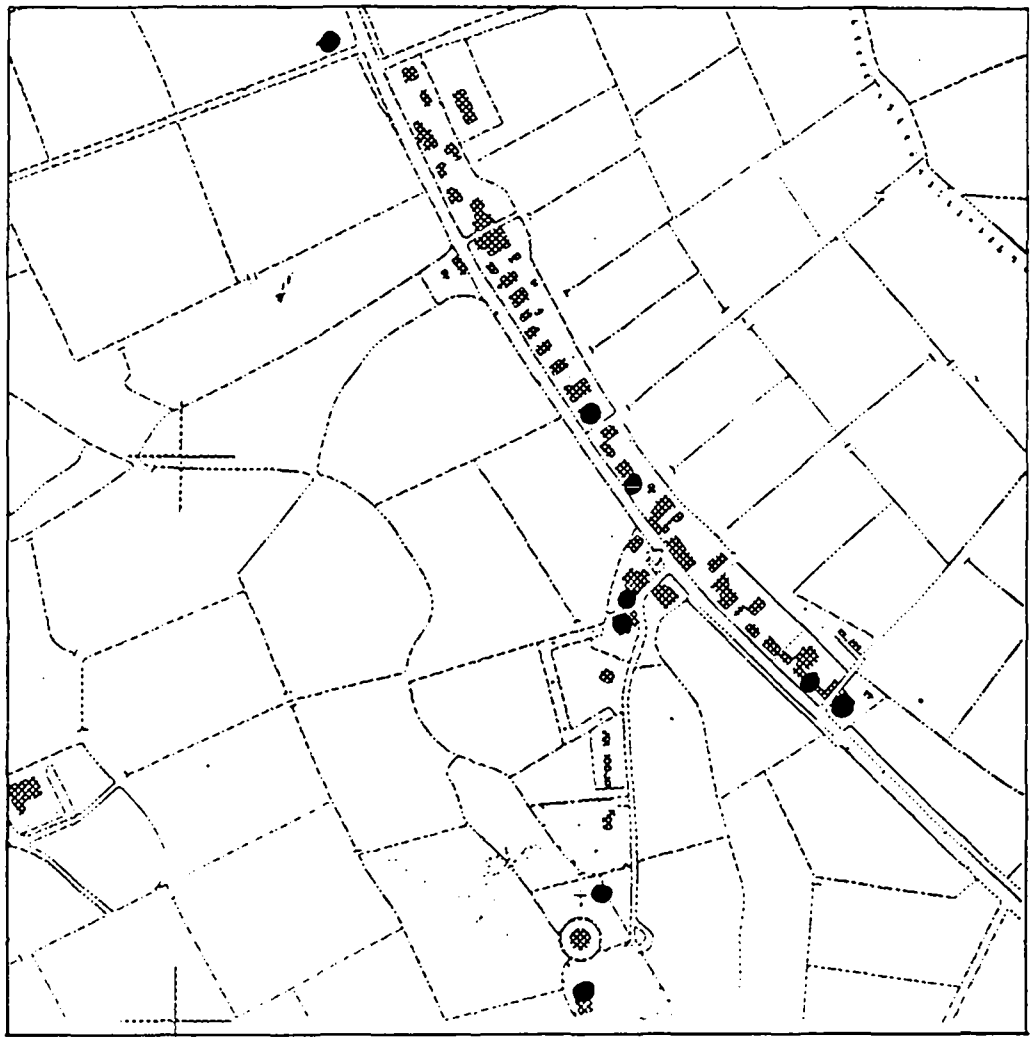

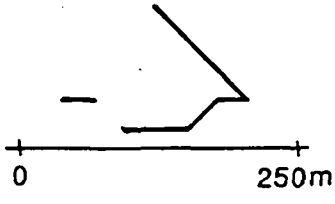

Den Ham

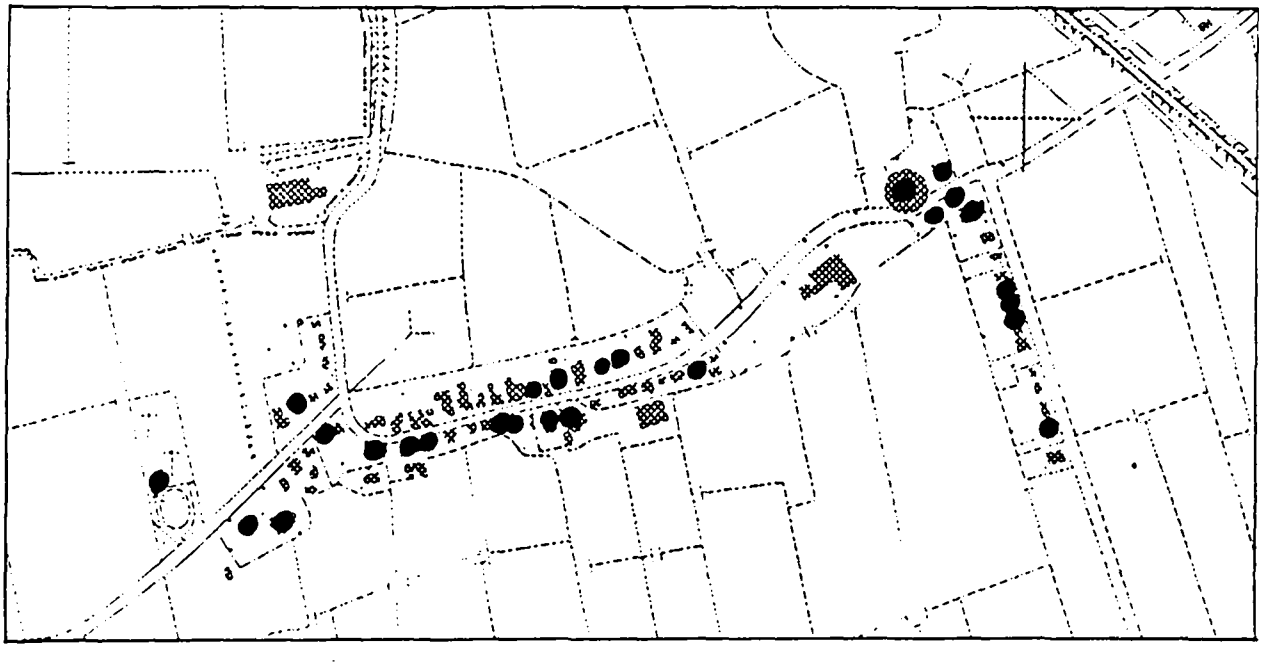

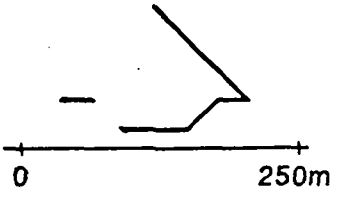

Den Horn

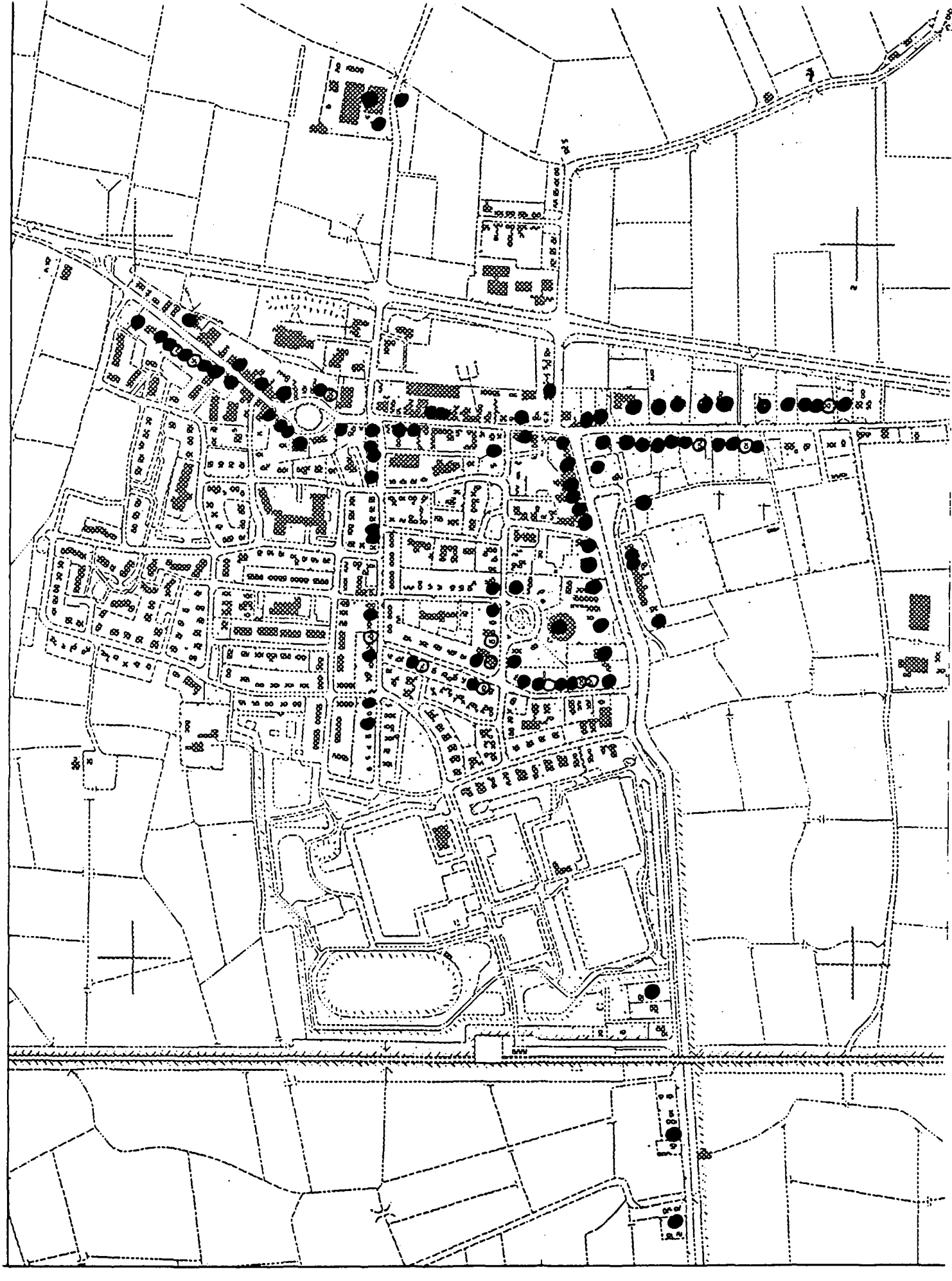

Grijpskerk

0 250m

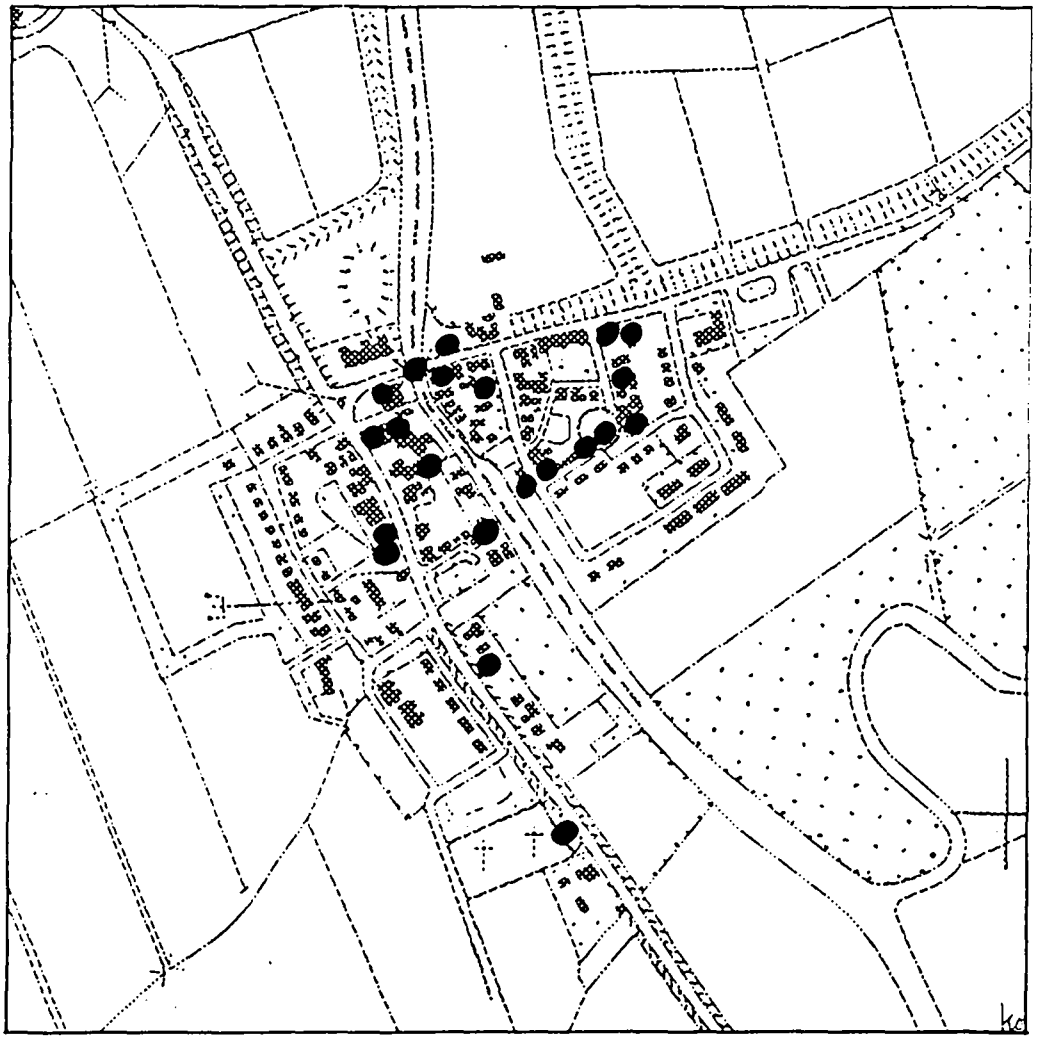

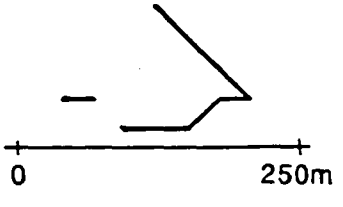

Kommerzijl

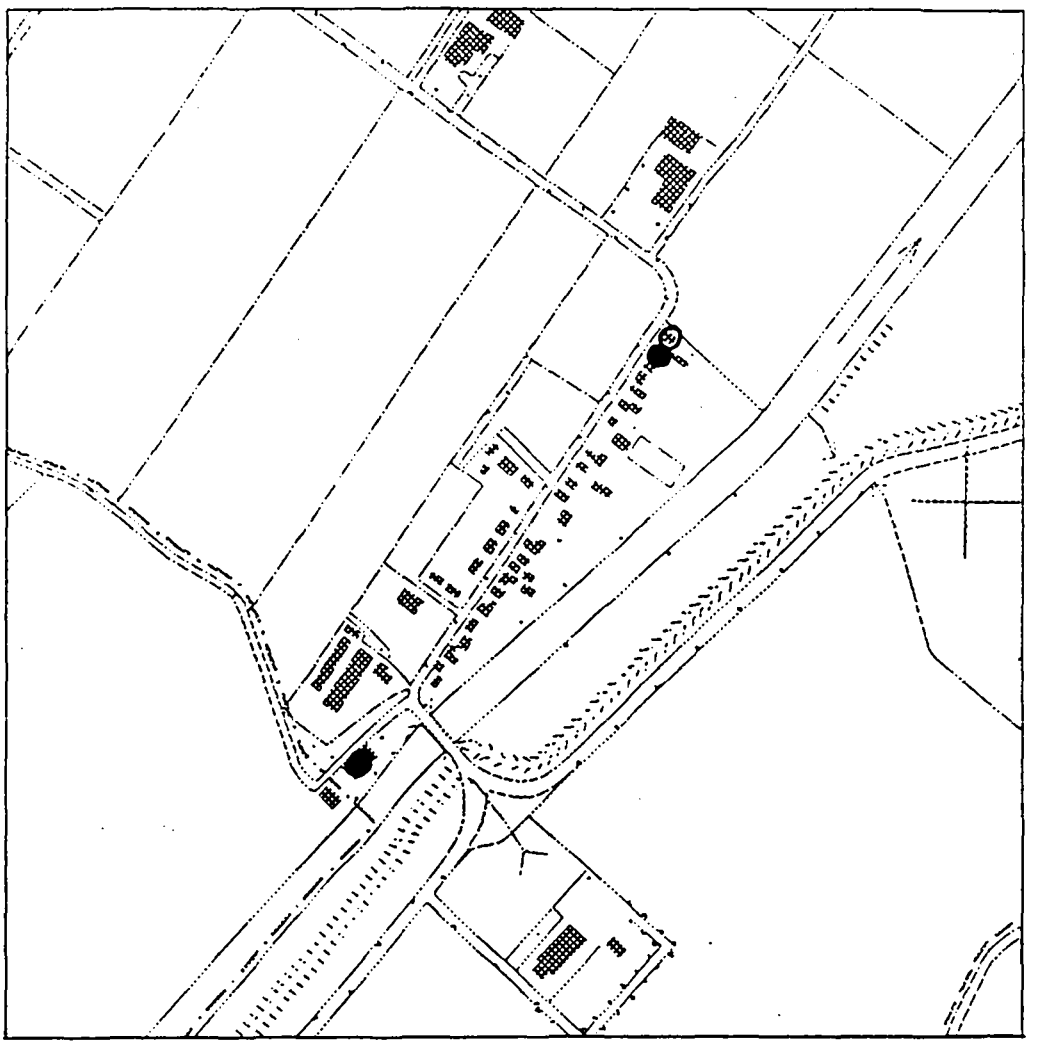

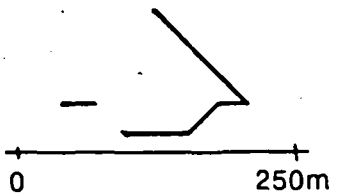

Lauwerszijl

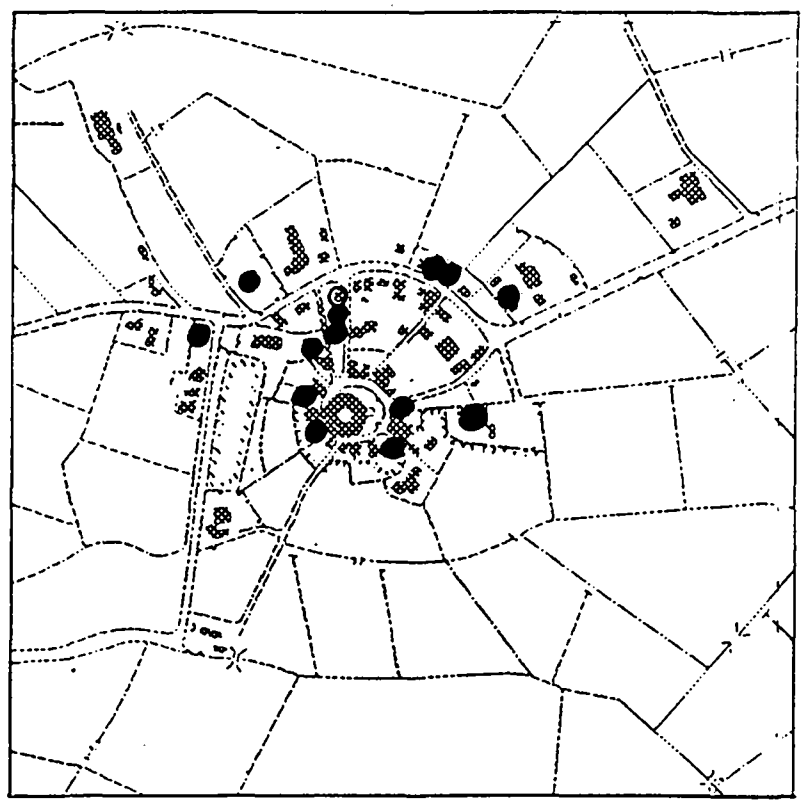

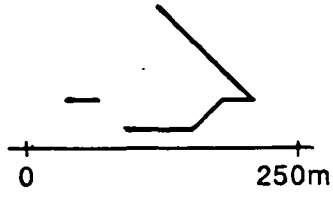

Niehove

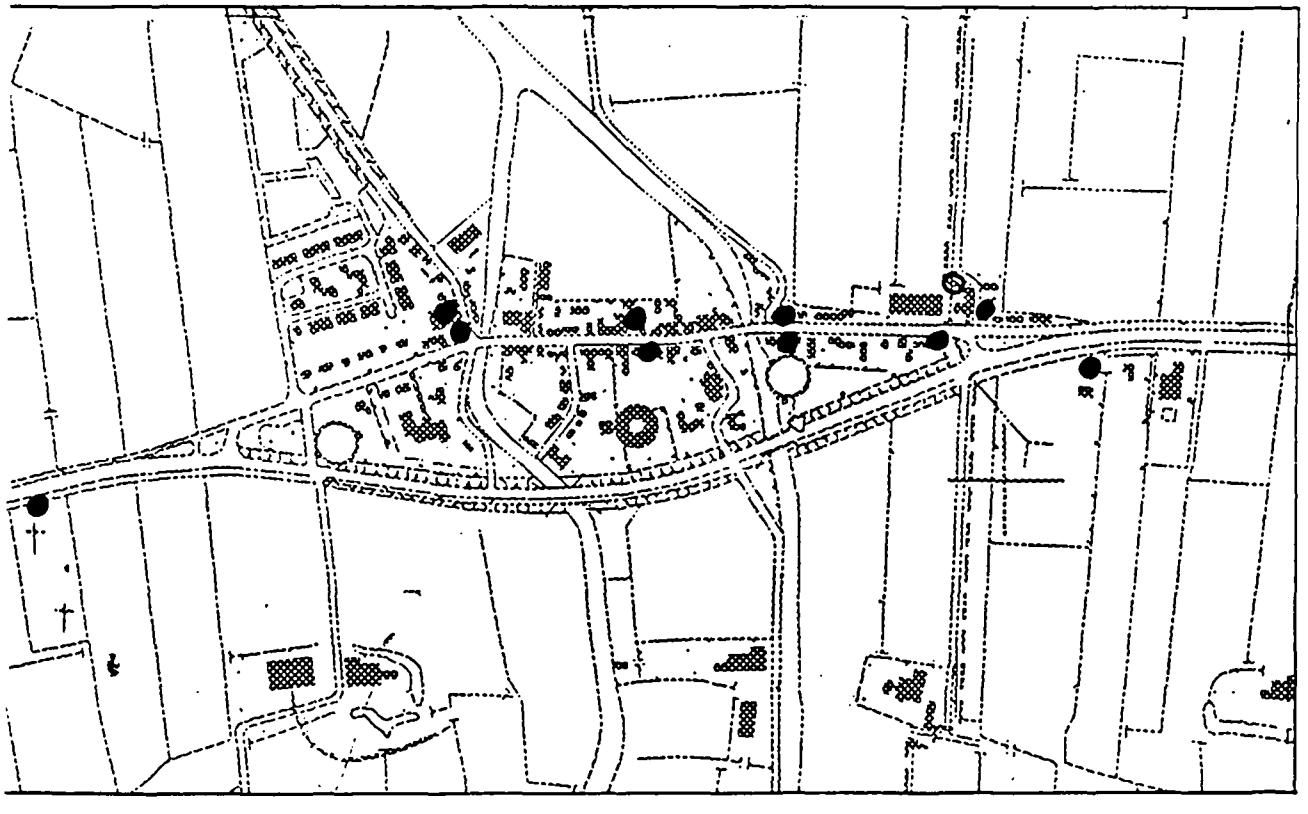

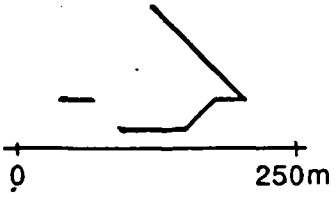

Niezijl

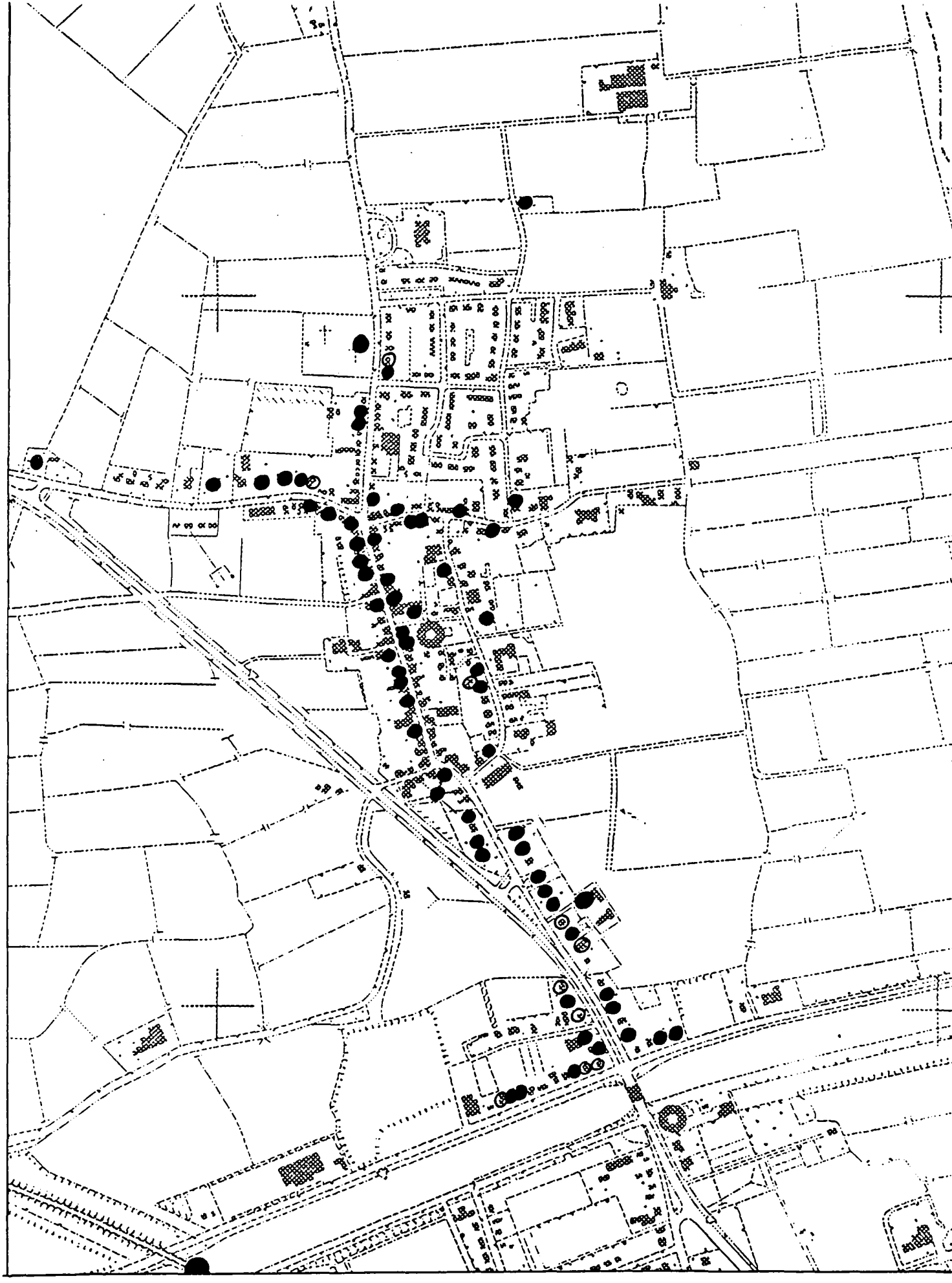

Noordhorn

0 250m

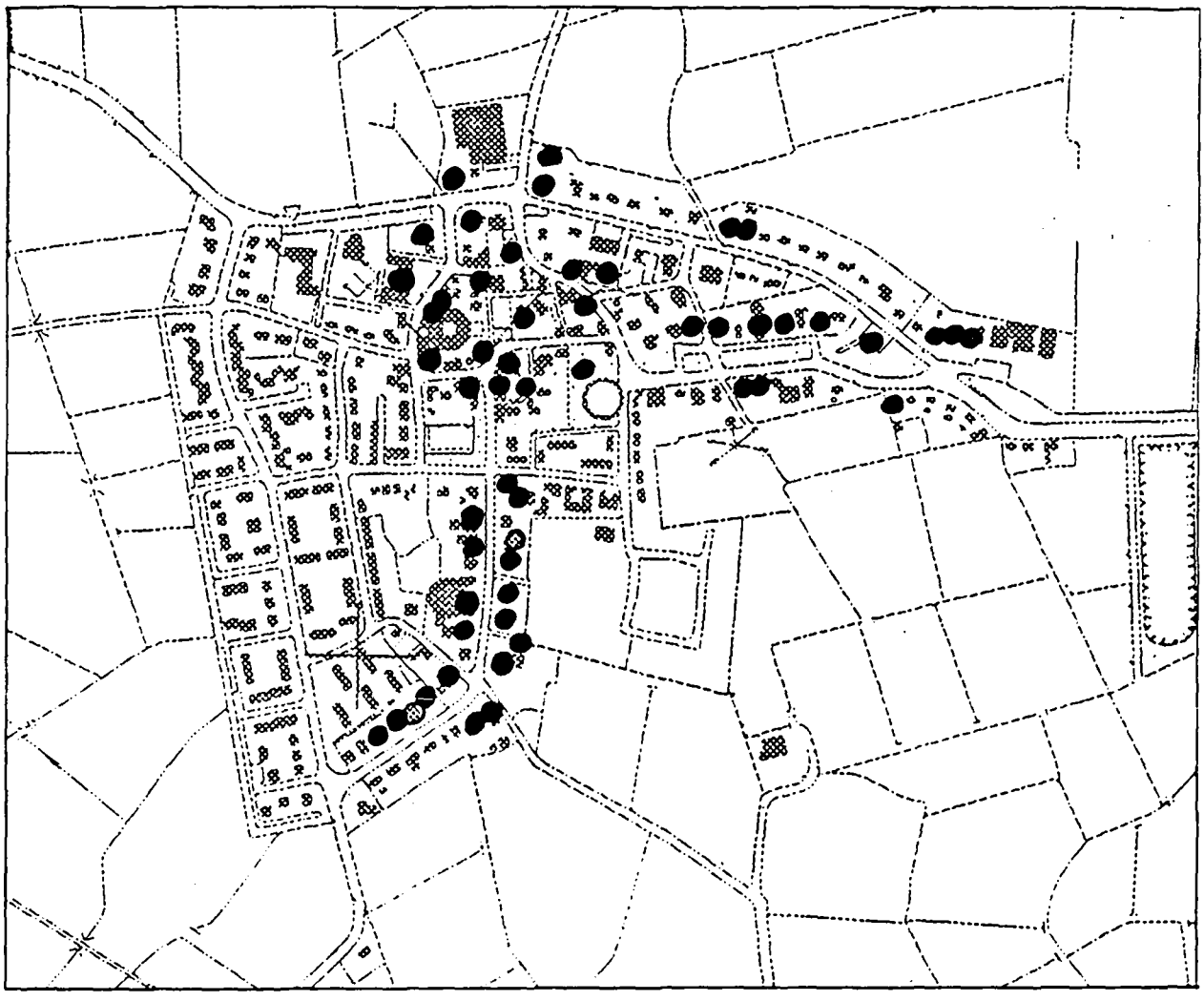

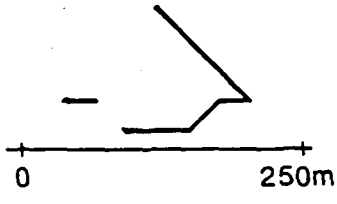

Oldehove

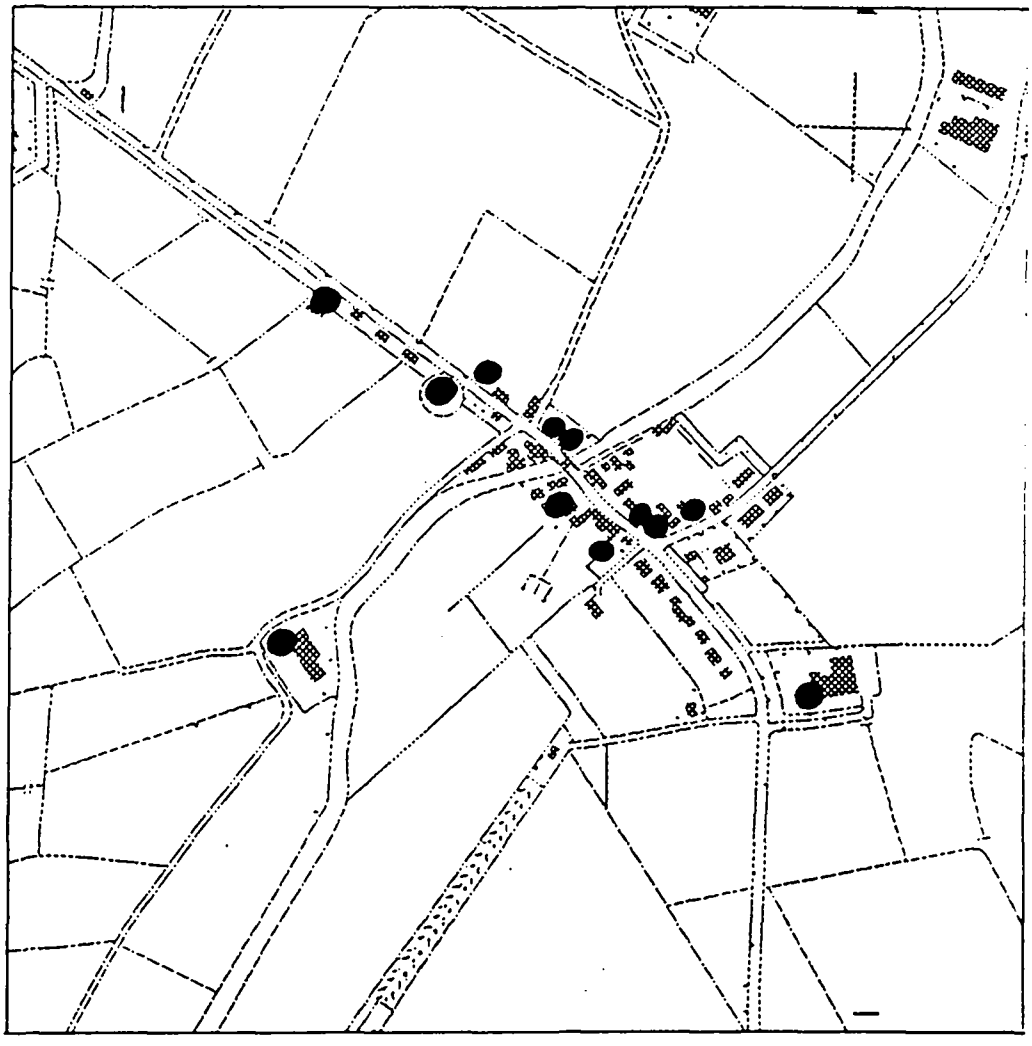

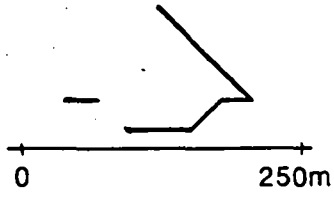

Pieterzijl

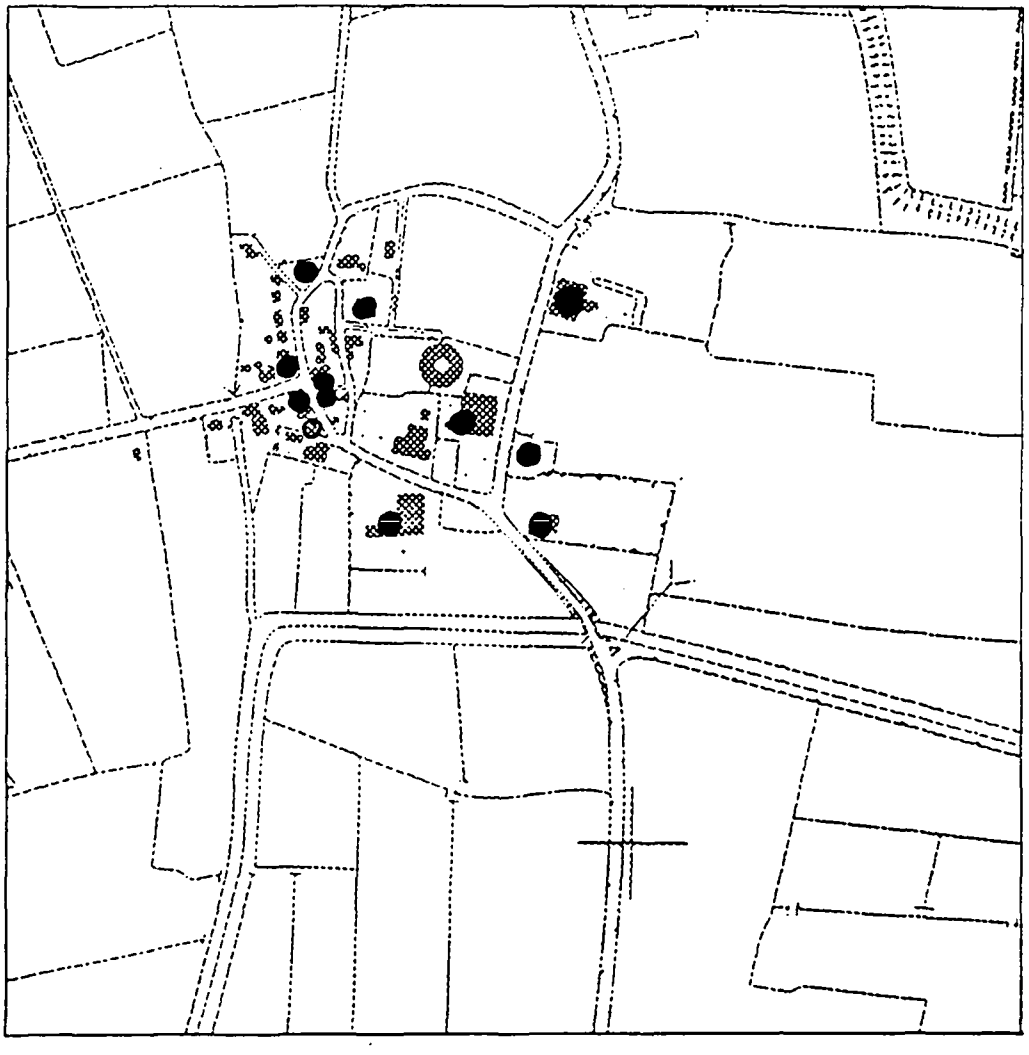

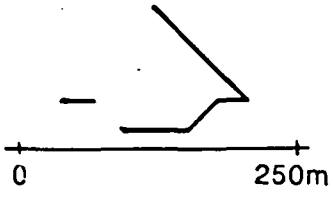

Saaksum

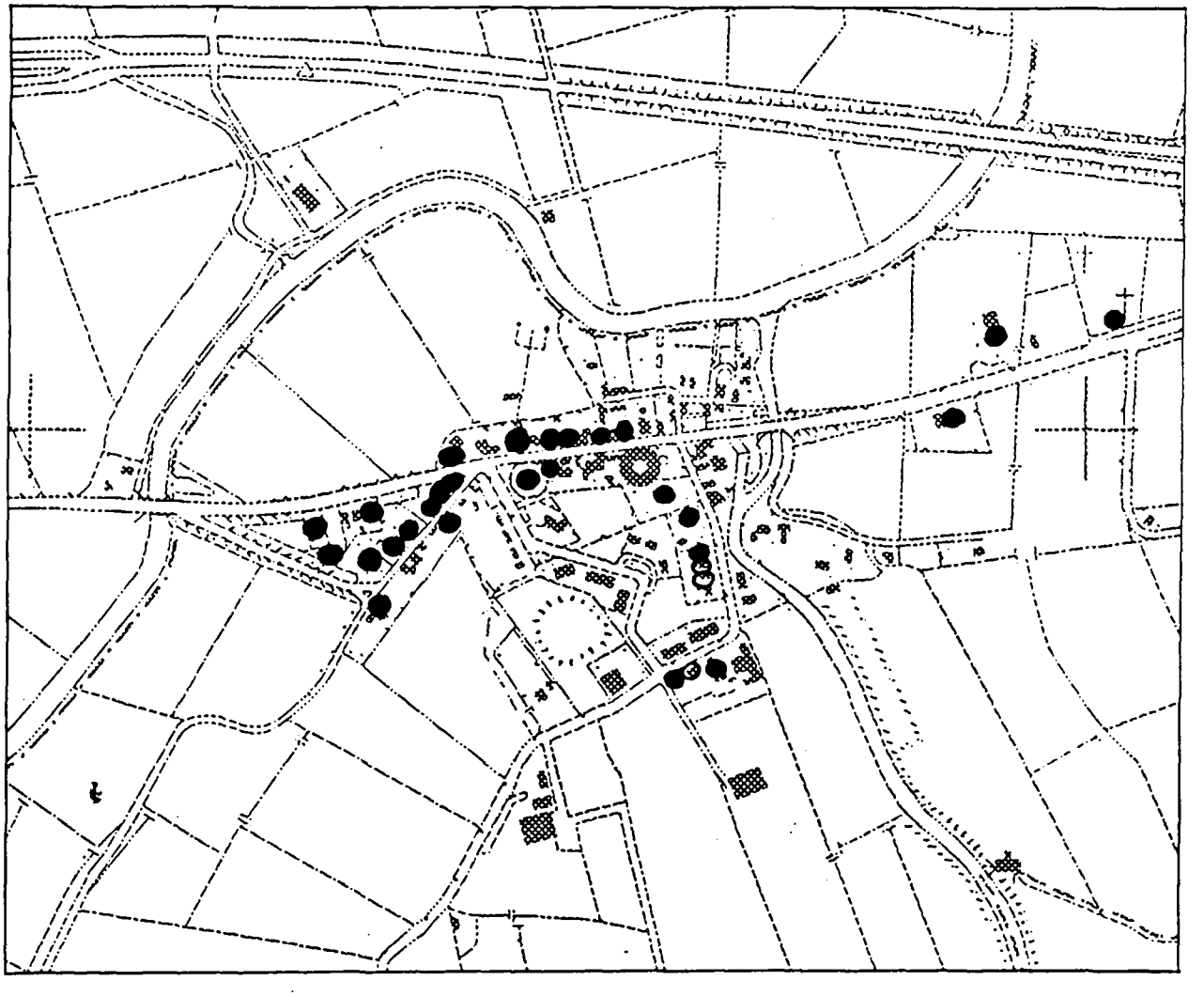

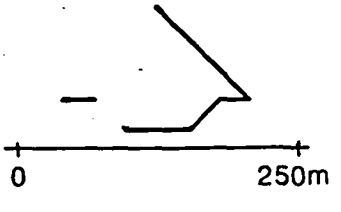

Visvliet

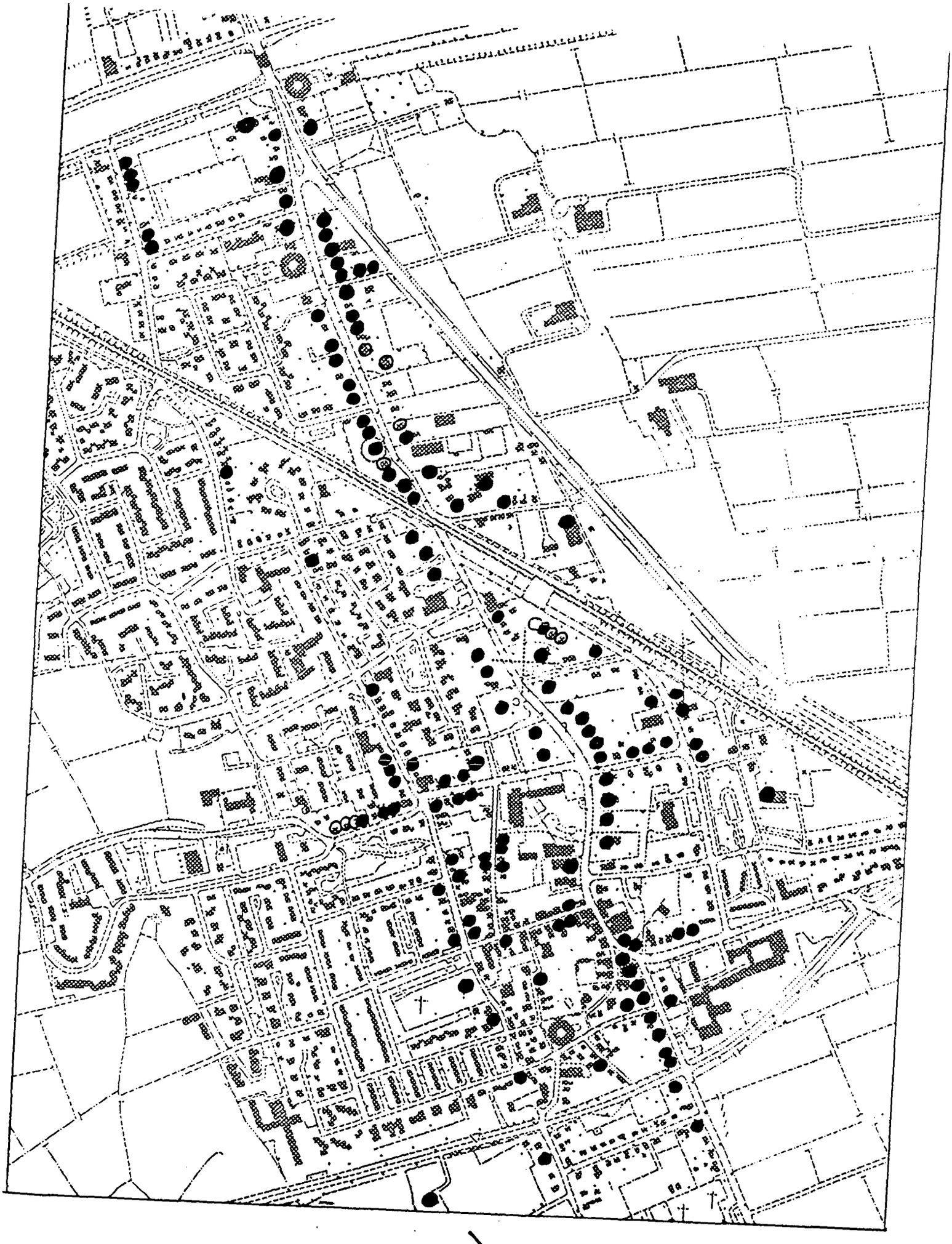

0 250m

Zuidhorn

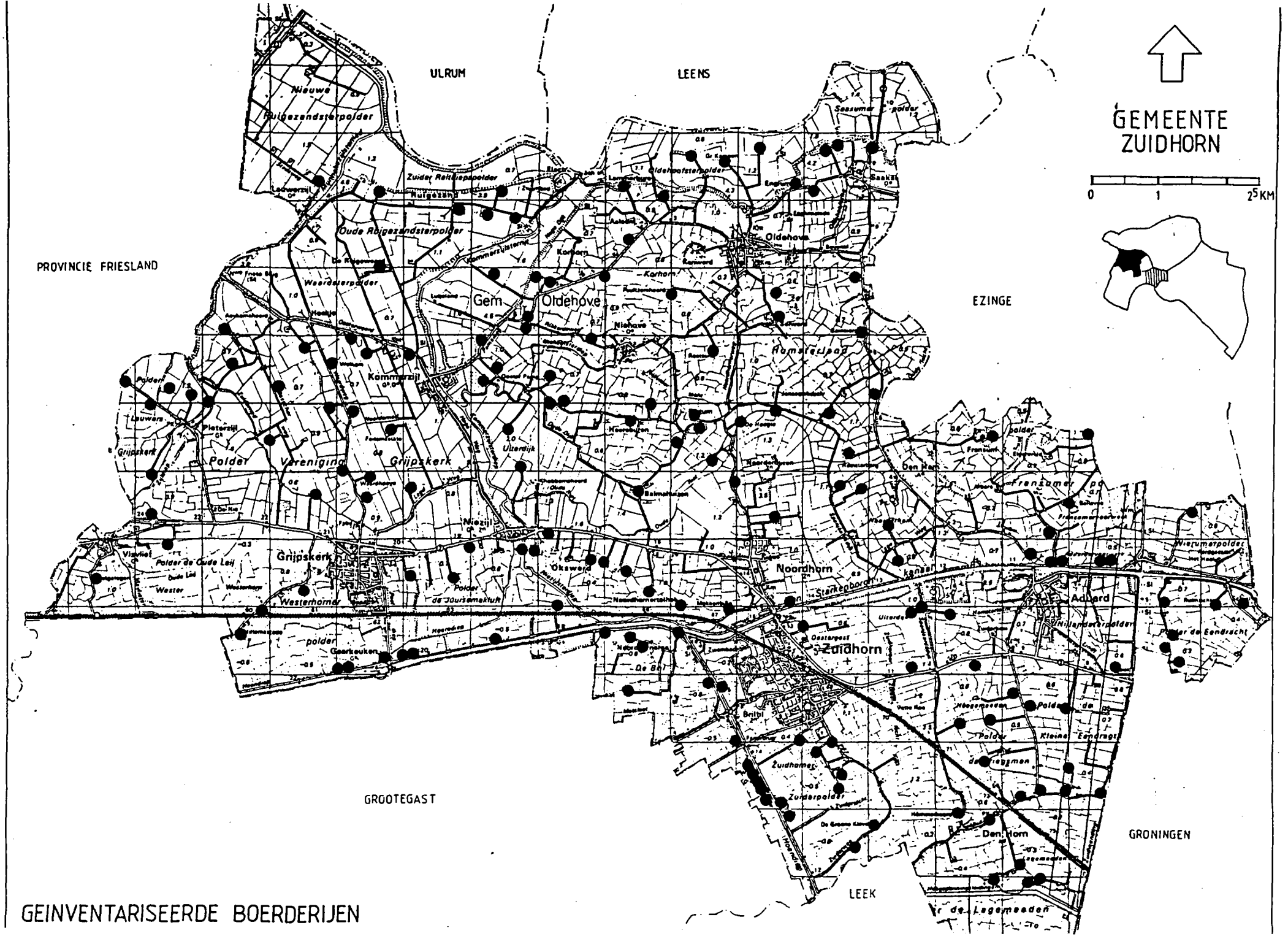

GEINVENTARISEERDE BOERDERIJEN

Literatuurlijst

- Boer, J. de, Dorpen in Groningen. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

- Botanie, cultuurhistorie, fysische geografie en ornithologie. Middag-Humsterland. Provinciale Planologische Dienst Groningen, 1985.

- Formsma, W.J., Grijpskerk, de geschiedenis van een Groninger gemeente. Wolters-Noordhoff/Forsten. Groningen, 1986.

- Geschiedenis van Zuidhorn. Diverse auteurs. Uitgeverij Profiel. Bedum, 1986

- Hartsema, D. en Mollema, W. Met de boderijders naar Groningen. Bedum, 1987.

- Hofstee, E.W., Groningen van grasland naar bouwland 1750-1930. Wageningen, 1985.

- Ligterink, G.H., Tussen Hunze en Lauwers. Uitgeverij J. Niemeijer. Groningen, 1968.

- Niehove. Toelichting op het besluit tot aanwijzing van Niehove als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist, 1988.

- Provinciale almanak voor Groningen 1985.

- Raamplan waterwegen provincie Groningen. Provincie Groningen, 1978.

- Roeleveld, W., The Groningen coastal area. Amsterdam, 1974.

- Saaksum. Toelichting op het besluit tot aanwijzing van Saaksum als beschermd dorpsgezicht. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Zeist, 1988.

- Schroor, M., De landelijke lijn. Kavelpatronen en lineaire elementen in het Groninger landschap, cultuurhistorisch bekeken. Provinciale Planologische Dienst van Groningen, 1987.

Kaarten

- Gemeente atlas van de provincie Groningen 1867. Kuyper, J., Leeuwarden-Hugo Suringar.
- Kaart van alle bevaarbare vaarten en kanalen in de provincie Groningen, 1:100.000
- Topografische kaart 1853, 1:50.000.
- Topografische kaart 1905, 1:25.000.
- Topografische kaart 1933, 1:25.000.